2 экз.
Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың нийтилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 143 (15363) ◆ 1994 чылдың сентябрь 10, суббота ◆ Ат салган шагы 20.10. Садар өртээ 150 рубль.

Сүт-Хөлден медээлер

ОНААЛДАЗЫН АЖЫРГАННАР

Ниитиниң малынга чем белеткели дээрге-ле, сонгаарладып болбас күрүне ужурдузалыг, эң чугула изиг кампанияларның бирээзи. Ындыг болган төлээде, сигенширбииш кезилдези, кышка улуг магадылал тургузары чүгле көдээ ишчилериң кол сорулгазы эвес. Хоорайлар, кожууннар, сумулар төптеринде албан черлериниң организацияларның, тус-тус коллективтериң ажылдакчылары база-ла шыдаар шаа-биле боттарының үлүг-хуузун кииришпиреги маргылдаа чок болгай.

Сүт-Хөл кожуунуң үндүрүг инспекциязының ажылдакчылары, ажыл-хожулу чежемейиин-даа чай-шөлээн чок болза, көдээниң ажыл-ишчилериңе боттарының боттуг дузазын чедирип турарын демдеглээри чугула.

Олар ол коллективтиң начальниги Сарыг-оол Былдакович Монгуштуң удуртулгазы-биле «Сүт-Хөл» совхозка 10 тонна сиген белеткен бөөр онаалдалыг тургаш, Көжээ-Алаагы деп черден аяс, кааң хүннерни халас ытпайн, бир демниг, организастыг ажылдааш, 20 тонна эки шынарлыг сигенни белеткээштин, совхозка үлүүдүп, онаалдазын ажырганнар.

Сиген белеткелинге ук коллективтен Эрес Монгуш, Марат Ондар, Саяна Салчак, Марина Монгуш эн-не эрестиг ажылдааш, эш-өөрүнге мактатканнар.

Совхозтуң дирекциязы (директору И. Ш. Монгуш) үндүрүг инспекциязының ажылдакчыларының совхозтуң ажыл-агыйынга улуг дузаны көргүзүп, үлүг-хуузун кииришпиргени дээш өөрүп четтириишкинин илереткен.

КЫШТААНДА ЧЕДИРИП АЛГАН

«Алдан-Маадыр» совхозтуң ажыл-ишчи аныяк малчыны Ымыр-оол Быдыр-оолович Монгуш кыштаалашкынга оо чылын хынамалыг белеткеним турар.

Ол авазы Ирина Хөөкүй-ооловна Монгуш-биле эш-өөрүн эвилелдеп тургаш, Кижи-Баштыг-Аксындан хөй чылдыг тарымал сигеннин баштайгы кезилдезин чоруткаш, 40 тонна сигенни кыска хуусаада ажаап белеткээш, Кара-Дагда кыштаанда сөөртүп чедиргеш, сараатааш, кажаалап алганнар.

Пешкилерге хамаарылгалыг шөлдүң сигенинин дүжүү чаагай болган. Ынчанмаан канчаар. Ол шөлдүң ашталгазын доктаамал чорудуп, сугарылгазын 2-3 удаа чорутканнар. Ынчап чоруй сигеннин үшкү кезилдезин база чорудар болгаш оон элбек дүжүт алдынары олдингир.

Төрээн совхозунуң мурнакчы малчыннары Ирина, Ымыр-оол пешкилериниң кодан хою Манчүректиң магалыг чаагай оттуг серинин тайгазынга чайлааш, күш-дегилдези эки болган. Ам иштиктеп күзеглеп келген.

АЖЫР БЕЛЕТКЭЭРЛЕР

Чадаананың ыяш үлетпүр ажыл-агый черинин Сүт-Хөл участогунуң ажылдакчылары (начальниги А. С. Ондар) база-ла бүгү бүдүрүлгелер коллективтер-биле бир дөмей, мал чеминиң белеткелинде хайныышкынныг киржип турарлар.

Ол коллективтиң боттарынга хамаарылгалыг дузалал ажыл-агый бар болганда, четкир кылдыр мал чемин белеткеп алырын сонгаарладып болбас сорулга кылдыр санап турарлар. Оларда 30 ажыг хой, ошкы, он бир чылгы мал бар. Ынчангаш 50 тонна сигенни кезип, белеткеп алырын шиитпирлээннер.

Амгы үеде Хемчик арыында сиген кезилдезин кидин түлүк чорудуп турарлар. Сиген белеткелинде арга даамалдары болгаш өскедаа ажылдакчылар хаара туттунганнар. Олардан арга даамалдары Удаш Ондар Халаада Монгуш 3-3 тонна сиген белеткээр планныг тургаш, 8-8 тонна сигенни белеткеп, онаалдазын ажырганнар, улаштыр сиген белеткелин чорудуп турарлар.

Ондар БОРАШ.
Сүт-Хөл кожууны.

«ДҮЖҮТ — 94»

ХҮН БҮРҮЗҮ ҮНЕЛИГ

Республиканың ажыл-агыйлары тараа ажаалдазынче тус черниң бодунуң онзагай байдалдарын барымдаалап, тарааның бышкан-бышпаанының аайы-биле кирипкен. Сүт-Хөл, Бии-Хем, Кызыл, Улуг-Хем кожуннарның чамдык ажыл-агыйлары болгаш дуржулгабүдүрүлге станциязының Таңдыда тараажылары ажаалданы мурнай эгелээннер. Эрзин, Тес-Хем кожуннарның ажыл-агыйлары арай эрте, тараа чедир бышпаан дээш ам бир неделя хире манаптарын бодап турар. Каа-Хем кожуунуң ажыл-агыйларының тараажылары тайга элээ черде болгаш, база-ла ындыг байдалдыг. Тараазының чедир быжарын манагзынып турарлар бар-ыр, ол кадында үзүк чок чаъстааш туруп берген, ол дыка-ла шаптыктыг болуп турар. Ынчалзажок өстүрүп алган тараазын солуптаа чүве бар эвес, тараажы кижи оозу дээш дөмей-ле карак кызыл чыдыптар. Аяс хүннер доктаап туруптар чүве болза, уламна эки.

Республикада ниитизи-биле 137617 гектар чернин тараазын ажаар, бөгүнге чедир 220 гектар чернин тараазын кестирген, эрткен чылдың бо-ла үезинде 5903 гектарны кестирген турган-дыр. Ажаап алдынган дүжүттүң байдалы черле чүү хире боор турарыл? Чамдык ажыл-агыйлар дүжүдүн ажаап ап эгелей берген болганда, баштайгы көргүзүглер черле турар-ла болгай дээш бир гадан чеже хире тараа ажаап алдынып турарын Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем ламызының үнүш киллизинин начальниги А. К. Ховалыгдан сонуургап айтырдым. Баштай кирген санкөргүзүглерден алырга, бир гадан ортумаа-биле 10 центнер тараа ажаап алдынып турар. Специалистер ону амгы байдалдар-биле черле шору деп турар, оон чоорту батса-батса, кандыг көргүзүгге доктаай бээр ирги деп сестип турар байдалы база бар хире болду. Тараа ажаалдазынче ажыл-агыйлар дооза кире бээрге, чүвенин ужу-бажы билдинип кээр, эки-ле болурун күзеп, манаар-ыр бис. Бир гадан 10 центнер — ол ам дээрезинде эге көргүзүг-үр.

Ажыл-агыйлардан Таңды кожуунуң ажыл-агыйлары 130 гектар чернин тараазын кескен. Оларның соонда Улуг-Хемниң тараажылары чоруп турар, 80 га чернин тараазын кестирген. Улуг-Хем кожуунуң ажыл-агыйларының чаагай үнген тараазын август төнчүзүнде дүшкен долу чыттыр шаап каапканын билир бис, ынчалзажок бар тарааны ажаап алырын ында организастыг чорудуп эгелээн. Төнчү түнели чоорту билдине бээр. Арткан тарааны ажаап алыры-биле кирипкеннери олдур, чыттыр кестирип турар, сенаж, силостан аңгыда, саван кылдыр таптыг кезип алыр апаар дээрзин Александр Кашпык-оолович немей чугаалады. Улаштыр дараазында мындыг бодалды илеретти: «Ол шөлдерни кезип алгаш, мен болэумза, чернин тус-туста ниити байдалын өөренип көрүп, шилип турган, ажырбас-тыр деп көргеним черни илиртеп каптар мен. Ындыг арганы шупту черге ажыглаар эвес, шилип алганы-биле черниң 50 хуузу-даа болгай-ла. Ынчаптар болза, дүжүт оон келир чылын багай болбас боор деп бодаар мен. Бо-мээң хуумда бодалым-дыр. А кожуунда агрономнар ында байдалды хөрек кырында көрүп, тудуп кылып турар кижи боду бодалдыг, туруштуг, оон канчаар шиитпирлеп алырындан хамааржыр-дыр ийин.

Ажаалда үези, шынап-ла, далаштырып келген. Чамдык черлерде хар киир чаап эгелээнин дыңнап тур бис. Бойдуста болчаг чок деп чүвени эрткен чайны өттүр база көрүп келдивис. Ам чүү боор, соок медээлеп келгени ол-дур. Ынчангаш күскү аяс хүн бүрүзүн чөптүг ажыглап тургаш, дүжүттү ажаап алыр — тараажының мурнунда бөгүнде сорулга ындыг.

Аъш-чемге ажыглаар тарааны дужаап, садарының керээлерин ажыл-агыйлар тус-туста чарып алган. Эки шынарлыг тараа дужаарын тараажы бүрүзү чугаажок күзээр. Специалистериң чугаалап турары-биле алырга, эки шынарлыг тараа дужаап алыры берге апарган боор турар. Чемге хереглээр тараа дээш хүлээп алырда хыналда дыка шыңгыыраан, белогун аажок хынап турар. Эрттириптер хире байдал ам чок. Эрткен чылдың дүжүдүнүң түнели-биле 2-3-ле ажыл-агыйның тараазы эки шынарлыг деп санаттынган. Садып ап турар улус шынарын чугулалап көөр апаар. Тарааның шынары алыс-ла эки болза, тараажы дөмей-ле ап үнер. Акша-хөренги чок, чедишпес дээш хову-шөлдерге чемишчидилге ажыглаваан турарывыс тарааның шынарынга чугаажок база сөлдарлыг боор турар.

Республиканың ажыл-агыйлары картофель ажаалдазынче ам кирип эгелээрлер.

Бо чылдың дүжүдүн ажаап ап турз, күскү чер аңдарылгазын удур чорудуп, келир часка белеткелди амдыгаштан чорударының чугулазын ажыл-агыйлар бодапла турар боор.

Вера КУУЛАР.

САДЫГЖЫЛАРЫВЫС

Кызыл кожуунуң Кунгуртуг суурда садыг салбырының дугайында бижиирин чөпшээрел көрүнер. Садыгжының ажылы нарын болгаш харыысалгалыг деп билип турар мен. Бо берге үеде чонунга ээлдек эвилеп болгаш сагыш ховангыр садыгжыларны көргеш, чоргазрланып магадаар-дыр мен.

Оларга 1956 чылда Кызылдың садыг училищезин дооскан, ниити стажы 29 чыл боор турар Сара Саңхөөевна Шарап, ол ышкаш 1972 чылда ол-ла училищени дооскаш, 22 чыл ажылдаан Зинаида Хүлер-ооловна Шыырап, 1984 чылда Красноярск хоорайның кооперативтехникумунуң товаровед салбырын дооскан, садыг шугумунга 10 чылдың нүүрү болган Лика Маратовна Сюрюнмаа хамааржыр.

Бо садыгжыларны суурнуң чону мактап чугаалажыр. Шынап-ла, чонунга бараан боор турар садыгжыларывыстың культуразы бедик, мөзү-бүдүштүг, чазык чаңныг, арын-шырайы кезээде хүлүмзүрүп турар болзун!

Долаана КАДЫГ-ООЛ,
9-ку классчы.
Кунгуртуг суур.

ДҮРГЕН ДООЗАР ДЭЭШ

Кызыл хоорайда типография тудуунда ханалар шеверлээр ажылдар чоруп турар. Ында Зоя Донгактын бригадазы ажылдавышаан.

Шеверлекчилериң бир чамдыызы тудугнун үшкү каъдыныг гээвириин хоюдуг-биле дескилей чаап турарлар. Ажылының шынарын бедидер, ону дүрген доозар, оон соонда Кызылдың өске тудугларынче шилчип ажылдаар сорулгалыглар.

— Бистиң бригадавысты тудуг материалдары биле үүктел чок хандырып тур. Ынчангаш ажылывыс саадалга чок. Тудугну чылыг-биле хандырар үжүрлүг. Ол ажыл саадап турар. Шак мынчаар озалдаашкыннарбыле мону кылыр болза, типография тудуу бо чылын база доозулбас чыгыы-ла боор — деп, Кызылдың тудугларынга чээрби чыл ажылдаан шеверлекчи Зоя Куулар бодунуң сеткилин илереттн.

ЧУРУКТА: Кызылдың 48 дугаарлыг тудуг эргелелиниң шеверлекчизи Зоя Куулар

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

БИСТЕРЖЕ САГЫШ САЛЫЫШКЫН

Сөөлгү чылдарда Тыва күрүне даштыкы чурттар-биле харылзааны тудуп, ону улам калбартыш, ханыладының хемчеглерин ап турар. Бистиң республиканың төлээлекчилери Мурнуу Көреяга, Швейцарияга, Америкага, Турцияга болгаш өскедаа чурттарга чораанын солуннардан номчаан бис. Даштыкы чурттарда өөренип турар ооллар, кыстарыыс безин боор болу берген. Тыва даштыкы аалчыларының келири көвүдеп орар. Бо дээрге экономиктиг, культурлуг харылзааларны калбартырынга идиг болуп турар. Ол бистиң республиканың бурунгаар хөгжүлдезинге салдарны чедирери чугаажок деп онлир мен.

Президент Ш. Д. Ооржак даштыкы чурттар-биле харылзааны калбартырынче кичээнгейни салып турар. Боду Швейцарияга, Турцияга барып чораан, ажыл-ишчи, культурлуг харылзааларны эгелээриниң талазы-биле аңаа чугаалажыышкыннарны кылган. Оон баштайгы түнелдери бар деп бодап чоруур мен.

Россия Федерациязының баштайгы Президентизи Б. Н. Ельцин бистиң республикага бо чылдың июнь айда албанның аян-чоруун кылып чораан. Бо төөгүлүг онзагай болуушкун. Мындыг улуг күрүне баштынчызы Тывага кажан-даа кээп чорбаан. Борис Николаевични Тываже чалап алгаш, оон экономиказының байдалы, чонунуң амыдыралы-биле таныштырар дээш Ш. Д. Ооржак Президент-биле каш удаа ужуражып, чугаалашканын солуунга бижээн. Ындыг ажыдың ачызында Б. Н. Ельцин бистиинге кээп, республиканың хөгжүлдезибиле чоок танышкан. Бо дээрге тыва чон дээш сагыш салыышкын деп билип турар мен. Шынап-ла ындыг. Тудугларны кылырынга хөй түннүг акшаны бээрин Президент аазап, ону күүселип эгелээни орта тодаргай хереги болур-дур. Улуг Россияның деткимче, дузазының ачызында бодувустуң экономикавысты хөгжүдүп турар-дыр бис. Ол ышкаш республиканың чонунуң социал байдалын экижидеринче углантан тодаргай хемчеглерни алган. Тываның девискээрин Кыдыкы Соңгу үүктүң районнарынга бөлгаш аңаа деннештирген черлерге хамаарыштырганы орта барымдаа болур.

Тыва күрүненің хөй национал дыг чонун эктиинден элетпес, хырындан аштатпас дээш бистиң бирги Президентивис Ш. Д. Ооржак баштаан Чазактың удуртукчулары могаг чок ажылдап турарын мактаар бодаан мен. Оларның кол-ла сорулгазы болза Тываны сайзыраңгай чурт кылдыр хөгжүдери дээш туржуп турары бүгүдеге билдингир. Удуртукчу даргаларывыстың күжениишкиниг, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы үре-түнелдиг болурунга бүзүреп чоруур мен. Келир үеде Тыва сайзыраңгай чурт болу бээринге, оон ажылчы чону, аныяктары төлептиг азыңаңныг, ажыл-ишчи, чурумсагылгалыг болурунга идегедим.

Сандю ТЮЛЮШ.
Сүт-Хөл кожууп. Кызыл-Тайга суур.

Чаа ном

БИРГИ КЛАССЧЫЛАРГА

Чаа өөредилге чылында бирги классчыларга белек кылдыр ССРЭ-ниң улустуң башкызы, хөй санныг өөредилге-методиктиг ажылдарның автору А. А. Алдын-ооллуң «Бодуң номчу» деп номун Тываның ном үндүрер чери үндүрген. Тыва Республиканың Өөредилге яамызы ону бадылаан.

Кызылдың № 2 школазының эге класстар башкылары В. М. Сарыглар, Н. К. Ондар рецензиялаанар. Э. Д. Ондар редакторлаан. Чуруктарын М. Ч. Чооду чураан. Номну 10000 кезекке үндүрген.

Зоя НАМЗЫРАИ.

СЕНТЯБРЬ 25-ТЕ КЫШКЫ ШАКЧЕ ШИЛЧИИР

(МОСКВА. РосИТА — СЧТА) «Чайгы» болгаш «кышкы» шактарже шилчиири чүгле Россия Федерациязында эвес, харын бүгү делегейде чанчыл болган. Чайгы шактан кышкы шакче шилчиири — бирги ээлчегде ажылдап, өөренип турар кижилерге, уруглар албан черлеринде турар бичии чаштарга ажыктыг болур, ийи талазында, хөй электроэнергияны камнаарынга деткимче болур. А чайгы шакче шилчиириниң чугулазы — даң дурту кыскалап, эрте чырып келир чайгы үеде кижилерниң ажылче, өөредилгеже эртежик баарынга, кежээ оортан эртежик чанып келирингe деткимче болур.

Чайгы, кышкы шактарже шилчиир дугайында айтырыгны, оон чурумун Россия Федерациязының Чазаа тодаргайлап турар. **1994 чылдың сентябрь 25-те 3 шактурда, Россия Федерациязының бүгү девискээринге шактың согунчугажын бир шак сонгаар чылдырарын** үе-шак болгаш эталоннуң частоталар талазы-биле ведомстволар аразының комиссиязы РосИТА — СЧТА-ның корреспондентизинге дыңнаткан.

СӨӨЛГҮ ШАКТА

● **МОСКВА.** Россия Федерациязының Сан яамызы 306 миллиард рубльди Россияның Пенсия фондузунга тускайлап берген. Ол акша-хөренгинің күселі-биле сентябрь айда пенсионерлерниң алыр пенсиязын төлеп бээр. РФ-тиң Пенсия фондузу амгы үеде акша-хөренги чок артканын барымдаалаваш, Россия Федерациязының Президентизи Борис Ельцинниң айтыышкынын өзугаар РФ-тың Чазаа, оон Сан яамызы дүрген дузаны көргүскен. Чуртта пенсия төлевири чаптыс аай системалыг болганда, чер-черде пенсия фондуларының ажыл-чорудулгазынга ол черлериниң чагыргалары холгаарлап болбас. Ол дугайында Россия Федерациязының Чазааның Даргазы Виктор Черномырдинниң айтыышкыны бар. Ындыг турбуже, Мурманск, Иркутск областарның, Хабаровск крайның чагырга черлери, Коми болгаш Саха-Якутия республикаларының удуртукчулары Чазак Даргазының айтыышкынын херекке албайн, тус черлериниң пенсия фондуларынын ажылчорудулгазынга холгаарлаашкынны кылып турганы илерээн.

● **ХАБАРОВСК.** Ол крайның Аян-Майск районунуң девискээринде ак алдын тывыжының улуг будүрүлгези бар. Оон ажылчыннары чоокта чаа 2 килограмм 219 грамм денгилиг эң арыг ак алдынны тыпкан. Ол хире улуг денгилиг болгаш арыг ак алдынны Россияның девискээринге бир-ле дугаарында тыпканы ол деп, специалистер санап турар.

● **ДОНЕЦК.** Эрткен вторник хүнүнден эгелеп Донецк хоорайга бедик сорттуг далгандан быжырган хлебтиң өртээн үш катап өстүрген. Оон чылдагааны: хлеб будүрериниң чарыгдалы оон үүрмектеп сайгарар өртээнден ыракта ажыг болуп келгени. Бедик сорттуг далгандан быжырган бир хлебтиң өртээн 3 мун рубль чедир бедиткен, а садып алыкчыларга компенсация (эгидилге) төлээр акша областың бюджединде чок болуп турар. Хлеб өртээн шак ынчаар өстүргенин Донецк областың чурттакчылары буруу шавыышкын-биле уткаан.

● **ЛИПЕЦК.** Областың девискээринде турар шериг кезектериниң бирээзинге хөй солдаттар массалыы-биле аараан. Аарыгны эмчилер сальмонеллез (ижинин халдавырлыг болгаш айыылдыг база кижини дембээредир аарыы) деп тодаргайлаан. Ол солдаттарның аарый бергениниң чылдагааны: шериг кезээнин командылалынын харыысалга чок болганының урууунда ындыг аарыглыг кижини столоваяга повар кылдыр хүлээп алган турган. Сальмонеллезтан аараан солдаттарны экиртир эмнээринге үндүрген чарыгдалдын түүү 50 ажыг миллион рубль болган.

● **МОСКВА.** Орустуң христиан шажынының сураглыг ламаларының бирээзи болуп чорааан Александр Мень деп кижиге тураскааткан делегей конференциязы Москванын даштыкы литература библиотеказында ажыттынган. Конференцияның ажылынга Франциядан, Бельгиядан, Германиядан, Англиядан келген шажын төлээлекчилери киржип турар.

● **САНКТ-ПЕТЕРБУРГ.** Сураглыг кинорежиссер Алексей Герман чоокта чаа Георгий Товстоногов аттыг Улуг театрның сценазынга база катап ажылдап, «Биржа» деп шинии тургузуп эгелээн. Ук шинии Алексей Герман драматург Светлана Кармалит-биле кады бижээн. А Герман Улуг театрга үжен чылдар мурнында ажылдап эгелээн болгаш «Андарган кур чер» деп шинии тургузарынга эң-не идепкейлиг кирипкен. Хоочун режиссернуң Улуг театрның сценазынга база катап чедип келгени — Санкт-Петербургтуң культура амыдыралында чугула болуушкун-дур. Оон турусканы «Биржа» деп шинии хоорайның чурттакчылары удавас көрүп эгелээр.

● **ЯРОСЛАВЛЬ.** «Угаап-бодалды, сагыш-сеткилди катап тургузар төп» деп адаттанган көдээ школага кинээлелер бирги классчыларны сүзүглели болгаш тейлээшкиниби-биле бо чылын эгелээн. Ол школа Улуг Ростовтуң чанында Семибратово суурда туруп турар. Область думазының депутады болгаш шажын ажылдакчызы Олег Черепанниниң инициативазы-биле делгем бажыңныг болгаш хөй өрээлдерлиг хүрээни ол суурда тутканы. Шажын-чудулгеге ажытөлүп чажындан эгелеп өөредириге чамдык ада-иелер хөөн чок болгаш уругларын өске школаларга өөредири-биле чоруткан. Оон аңгыда шажын-биле холбашкан школага ажы-төлүүн өөренири өртектиг: бир сургуул айда 240 долларны төлөөр. Ынчангаш ол школага байларның ажытөлү өөренир аргалыг болуп турар.

● **ЕКАТЕРИНБУРГ.** Кыдат студентилер, аспирантылар, стажерлар Уралда Екатеринбург хоорайның дээди дөрт өөредилге черлеринде амгы үеде өөренип турар. Свердлов областың болгаш Кыдат Улус Республиканың аразынга өөредилге талазы-биле харылзаалар элээн хөй чылдарның дургузунда үзүлген турган. Ук харылзаалар 1989 чылда катап эгелээн.

Кыдат Улус Республиканың Даргазы Цзян Цзэминь бо чылын хоорайның техниктиг университединге барын чораан, оон архивтерин сонуургап көрген. Россия Федерациязының Президентизи Борис Ельцин шаанда ол университетти дооскаанын Кыдаттың удуртукчузу эскерип кан. Техниктиг университетте амгы үеде эн-не хөй кыдат студентилер өөренип турар. Университет хөй специалистерни Кыдатка база белеткеп берген. Олар амгы үеде КУР-нун 43 дээди өөредилге черлеринде башкылап турар.

● **МОСКВА.** Россияның Парлалга талазы-биле күрүне комитединиң даргазының албан-дужаалындан Борис Миронову 1994 чылдың сентябрь 2-де дүжүргенин моон мурнунда дыңнаткан турган. Ажылындан дүжүрткен сөөлүнде Б. Миронов чиктиг болгаш ондактыг медеглел кылган. «Россия болза чүгле национал, тодаргайлаарга, чүгле орус күрүне болур ужурлуг» деп, ол чулчуруп чугаалаан. «Националист» сайыт Россияның төөгү талазы-биле амыдыралын билбээн шинчилиг: янзы-бүрү 150 национал дарның кижилери Россияның девискээринде чурттап турар болгай. Ынчангаш Борис Миронову бедик албан-дужаалдан дүжүргенин черле чүүлдүг деп, журналисчи бөлүктер санап турар.

(РосИТА — СЧТА).

САМАГАЛДАЙ — ЭРЗИН ОРУУНДА

Республиканың «Тыва авторук» каттыжыышкынының орук-тудуг эштежилгезинин (В. И. Антипин) ажылчыннары Эрзин биле Тес-Хем кожууннарның аразында Кызаадан Сувураа чедир 12 километр хемчээлдиг чазаглыг оруктун асфальт-биле шывыын салырын доозуп турар. Орук кылып турарларның ажыл-ижин сонуурган чеде бээримге, ол эштежилгениң даргазының оралакчызы Павел Иванович Худяков асфальт шывыгның шынарын хынап көрүп турар болду. Эрзинниң Бай-Даг оглу, орук-тудуг мастери Ойдуп Хорлуу ол ээлчегде ажылчыннарның ажылын таныштырды.

Бо ээлчегде 20 хире кижи ажылдап турар. Александр Кузьминге баштаткан 3 ажылчын асфальт-бетонну бүдүрүп үндүрүп бээрге, 4 күчүлүг «КамАЗ» сөөрткен турлар. Бир рейсте-ле 10 тонна асфальтыны эккээрге. Виктор Мокрецов, Кашпал Бичиш, Карыма Ооржак олар дескилей салып эгелей берди. Ол асфальтының кырын Валерий Доржуның таптай базар 25 тонна аар «Каток» машиназы таваар бастырып тур. «Тыва суггарылга» акционер ниитилелдиг чолаачылары Николай Ондар, Виктор Золотухин, Александр Безносов, Василий Дмитров, Сергей Сидоренков асфальт-бетонну үзүктелиишкин чок дажаан турлар. Заводче бар чыда орук ара хая-дажын чүдүрүп алгаш, сай үүрмектээр цехке чедирип бээр. Баарда, кээрде машиналар чүүктүг чоруп турарлар. Оларның дажып турары асфальт-бетонунуп бир тоннада өртек-үнези — 100 мун рубль.

Асфальт-бетонну бүдүрүп үндүрерде мазут, битум, солярка, сай, элезин, цемент дээш, оон-даа хөй чүүлдер негеттинер. Асфальт шывыын салырда, хөй-ле белеткел ажылын кылыр: орукту дескилээр, чалдаар, херек черинге хоолайлар салыр. Ынчангаш орук кылып деп чүве белен эвес, кончуг кадыг, кара ажыл-ла болгай. Ону кижи бүрүзү черле медереп билзе чогуур. Ынчангаш орук ажылчыннарынын бүдүрүп турар ижи канчаардаа аажок үнемчелиг.

— Ажылывыс эртенгинин 7 шакта эгелээр, а асфальт бүдүрүп турар бригада 5 шакта-ла ажылдай бээр. Кежээ 10-11 шакка чедир туруптар улус бис. Бир ээлчег 15 хонук ажылдаар. Дараазындагы ээлчегде келирлери база ол хире болур, ынчаар ээлчип-солчуп ажылдап турар бис. Ажылчыннарның айда ортумак шалыны 800 мун рубльден эвээжевес, эргедужаалы, разряды үлүглер оон-даа хөйнү алыр апаары билдингир. Бодум автотехникум дооскаш, 10 чыл ажыг ажылдап чор мен. Асфальт салыкчызы Карыма Ооржак грейдер чолаачызы Николай Орлюк, механик Павел Огнев экскаваторжу Николай Бывшев хөй чылдарда орук кылып, боттарының ак сеткилдинин, кызымаккай чоруун доктаамал көргүзүп келгеннер. Олар бистиң коллективтиң чоргааралы — деп, Ойдуп Хорлуу өөрүшкүлүг чугаалады.

Орукту кылып турарының шынарын хынап келген Павел Худяков турган:

— Бистиң ажылывыс чер берге, уйгу-чыдыг деп-ла билбес чүве-ле болгай. Ынчалын 12 километрге [illegible] ген чазаглыг оруктун асфальт шывыын доозуп турарывыс. Адаккы шывыг 6 сантиметр, а үстү 3 сантиметр болур чүве. Бо чайын бистиң ажылыннарывыс черле кызымак ажылдадылар. Чаъсчайык дыка-ла шаптыктаан. Үер суу-биле кады баткан хорум-дашты удур аштап, орук кылып чайлаан бис. Октябрь айга чедир ажылдаар бис. Орукту комиссияга хүлээдип бээринге чедир кылыр ажыл ам-даа хөй: орук чалдаар, чагылар тургузар дээш оон-даа өске ажылдарывыс хөй — дили.

Эрзин биле Тес-Хем кожууннарның аразында аргыжылганын оруун асфальтылаары келир чылын доостур. Ам ээш-ле хемчээлдиг чер артаан. Ынчангаш Кызыл — Эрзин аразының асфальт шывыглыг чазаглыг оруунга аргыжылганың таарымчалыг байдалы тургустунар үе удавас келир.

Дайынчы ДАМБА-ХУУРАК.

Көдээ суурларда

ШЫДАЖЫП ЧУРТТААР БИС

Ырбан суур Тожунун чурумалдыг черинде, үш хемниң белдиринде туруп турар. Ооң чараш, чаагай чурумалдыг бойдузунун дугайында кижи чугаалап ханмас. Систыг-Хемге 1942 чылда ыяш ажыл-агый черин орус, тыва чон бир демниг организастап тургускан. Ол бүдүрүлге черинин ең баштайгы даргазын Үзун Байыр-оол дээр. Девискээриниң аргарыының элбек байлаан барымдаалаш, Систыг-Хем ыяш ажыл-агыйның төвүн Ырбанче 1958 чылда көжүртен. Ол үеден эгелеп суурнуң тудугларын кылчып, орус, тыва ажылчыннар бир демниг ажылдап турганнар. Көжүунда хөй чурттакчылыг ийи дугаар суур. Республиканы ыяш-биле хандырып турар улуг ажыл-агыйларнын өнрээзи.

Амгы үеде суурда 800 ажыг чурттакчы оар. Ында харылзаа белдири, эмнелге, ортумак школа, уруглар сады, Культура бажыңы, садыг четкилери, ыяш, орук, суг, анныыр-тывыш ажыл-агыйлары, кооперативтер, улуг күштүг электри станциязы ажылдап турар.

Ырбан суурнуң чагырга даргазы **Николай Иннокентьевич Родионов** бистин сонуургаан айтырыгларывыска харыыларны берген.

Ыяш ажыл-агый черниниң ишти байдалын чугаалап берип көрүңерем, Николай Иннокентьевич.

— 1990 чылдан бээр бо суурну даргалап келдим. Ыяш ажыл-агый черинин штады кызырылганыдан, ажылчыннарның көвей кезии тарай берген. Чамдыктары кооперативтерде ажылдаан аттыг болуп турарлар. Ам безин 50 ажыг кижи ажылче хаара туттунмайн турар. Тракторлар, автомашиналар эргижиреэн. Артык кезектер чогундан селиштир септеп каан санныг техника-биле ажылчыннар эвээш ыяш белеткеп алган. Ажылчыннар чартык чыл иштинде холга акша албаннар. Аъш-чем, бараан өртээн кызыгаар чок өстүргенинден, суурнуң чурттакчы чону берге байдалда келген. Мооң мурнунда мун-мун кубометр ыяшты чыл бүрүде дужаап турган түве болза, эрткен чылын эрги директор Михаил Нагибин муң кубометр безин четпес ыяш дужаагаш, бажы халаа берген кээп турганын билир-ле болгай бис.

— Ол бүдүрүлге черин бут кырынга тургузуп алыр дээш чаа директор кандыг хемчеглер ап турар ирги?

— Чеже-даа берге болза, шыдажып чурттаар апаар. Ыяш ажыл-агый бүдүрүлгезиниң база чаа директорнуң ажыл чорудулгазының дугайында чугаалажып, сүмелештивис. Ажылдаванын турар ийи пилораманы, чазаныр цехти чоннуң чагыгларын үспезибиле бар аргаларны көрүп тургаш, ажыглалга киирер. Чаа директор Владимир Карамышев бүдүрүлгениң байдалын экижидери-биле республика иштинден ыяш алыр черлер-биле керээлерни чарып ап турар кижи.

— Ыяш ажыл-агый черинин катап экижириниң аргалары бар ышкажы?

— Бо рынок үезинде бүдүрүлгениң, ооң ажылдакчыларының ойдалы экижиир деп дорт чугаалап шыдавас мен. Кол продукция ыяштан хамааржыр чүве болганда, республика иштинде ыяш хереглекчилери ону доктаамал садып ап турар чүве болза, экижиир ойдал бар-ла ыйнаан. Ынчалза-даа кайда-даа чүвениң өртек-үнези акшахөрөнгите үзер чүве-дир. Ыяш белеткелчилери бүдүрүп алган продукциязын саарып чадажып турар.

— Суурда дузалал ажылагыйы каны хире хөгжүп турарыл база назылап кыраан пенсионерлериң соцнал бандалы кандыг ирги?

— Ырбан суурнуң девискээринде өреге бүрүзү дузалал ажыл-агыйлыг, Ногаа аймаан, картофельди тарып, ажаап ап турар. Мал-маган тудуп турар өрегелер хөй. Сиген кезер шөл харын чедишпестээн. Сөөлгү чизе-биле алырга, суур чонунда 380 мыйыстыг бода мал, 27 аът, 157 баш хаван бар. Назылап кыраан пенсионерлер бисте хөй. Ай санында акшазын доктаамал ап турар. Бо талазы-биле хомудалдар чок.

— Корум-чурум, садыг-саарылга база ээн калган бажын-балгат айтырыын канчаар шиитпирлеп турар силер, Николай Иннокентьевич?

— Суурнуң социал амыдыралын экижидер айтырыгларны шиитпирлээринге кожуун чагыргазы боттуг дузаны көргүзүп, сагыш салып турар. Кожуун чагыргазының даргазы М. К. Куулар чонга отчет берип турда, «Саян» ансамблиниң артистериниң концертин халас көрдүвүс. Бажың-балгат айтырыын хирешаавыс-биле шиитпирлеп турар улус бис. Эдилели эки, ээн калган бажыңнарны бот өг-бүлелерге берип турар. Бо черге төрүттүнген, маңаа өскен, мооң мурнунда маңаа ажылдап турган, Кызылче болгаш өске-даа соңгаар улуг хоорайларже чораан, таарзынмайн дедир ээп кээп турарларга база ээн калган бажыңнарны сүмелеп турар бис.

Тус черниң бүдүрүлге черииниң материал-техниктиг баазазы быжыгып, бүдүрген продукциязының шынары экижип, хемчээли улгадырла болза, үндезин чоп турумчуп чурттай бээр. Өске суурларга бодаарга, бистиң суурда корум-чурум байдалы мун-не чүгээр. Өскээртен келген аныяк оолдар, кыстар арагалаар таварылгалар бар.

Садыгларывыста аъш-чем, бараан-сараан бар. Чонну чугула хереглелдиң бараанныбиле хандырар дээш ажылды чорудуп турар бис.

Маннай-оол ЫЙМА-СЕРЕН.
Тожу кожуунун Ырбан суур.

Иштики херектер органнарында

КИЖИЛЕРНИ КАМГАЛААРЫ—ХАРЫЫСАЛГАЛЫГ ҮҮЛЕ

Милициянын участок төлээзиниң ажылы эрге-дүрүм камгалаар болгаш иштики херектер килдистериниде кол рольду ойнап турар дээрзин айтып каары артык болбас. Чамдык таварылгаларда чурттакчы чон чүгле участок төлээлериниң ажылдап турарын көргеш, ниитизи-биле түңнел үндүре бээри чажыт эвес.

Ылаңгыя көдээ черлерге участок төлээзи болуп ажылдаары онза берге. Ында кандыг-даа хевирнин харылзаа айтырыы кошкак. Техника болгаш чурттаар оран-сава чедишпес. Эн-не чедимче чок чүүл — көдээ черлерде хөннити организацияларның болгаш ында чурттакчы чоннун шагдаа ажылдакчызынга деткимче бербестеп калганы, харын-даа чамдыкта участок төлээзин эзирик, элээр ол-бо сөглеп, хол чедериниден эртип, соок чепсек ажыглап, халдаашкын кылыр таварылгалар удаа-дараа болуп турар апарган. Аная хамаарыштыр Барыын-Хемчик кожуунун көдээ суурларында участок төлээлеринге таварышкылаан чамдык болуушкуннарны киирип болур.

Милициянын улуг лейтенантызы Виктор Кан-оолович Күжүгет иштики херектер килдизинде 1988 чылдан бээр ажылдап турар. Ол 1990 чылдын апрельден 1993 чылга чедир Эрги-Барлык суурга милициянын участок төлээзи болуп ажылдап турган үеэзинде 1992 чылдын эгезинде Шолбан Маадыр-оол дээрзи шагдаа В. Күжүгеттиң соңгазын буза шапкан. Аная хамаарыштыр Барыын-Хемчик кожуунун прокуратура чери кеземче хеерээн оттурган. Ынчалза-даа мынчага дээр хулиган херек үүлгеткен Ш. Маадыр-оолга кандыг-даа хемчег онааваан.

База ол ышкаш ол-ла чылдын февраль айда участок төлээзиниң бажынын өрттедипкен, харын-даа хөрлөэлеп бар чыткан өрттү үе-шаанда өжүрүп ап четтигипкеннер. Бажын өрттедипкен деп каразыттырып турган, мурнунда хөй удаа шиитпирип чораан Саая дээрзи арагалаашкын үезинде бижекте ткеш, амы-тынындан чарылган.

Оон-даа айыылдыг чүве 1993 чылдын декабрь 30-де болган, Ол кежээ орайтай бергенде, школа даштынга бөлүглежип турган кезек аныяк эзирик оолдарны шагдаа В. Күжүгет тарадып чандырыпкаш, өөнүн ишти Елена Конгаровна болгаш кезек башкылар-биле клубче корум-чурум тударыбиле углапканнар. Самбуу кудумчузунда садыг дужунга чорда, эзирик, мурнунда шиитпирип чораан О. Хомушку уткуштур таваржып келген. О. Хомушку шагдаага ораажырга, эзирик кижи анаа чана бер дээрге-даа, тооваан. Ынчап турда, оларга база 3 эзирик оол таваржып келген. Оларны көрүп кааш, демги Орлан улам дам барып, харын-даа шагдааже шоглап, халдап эгелээн. Шагдаа көөрге, Орлан артынче холун сунуп, бир үүве уштур деп турган. Ынчангаш хөме куспактапкаш, оргазынга кызыдып алган чораан кылымал хол боозун ушта тыртып алган. Ол үеде демги келген эзирик үш оол база Орланга болчуп, шагдааже халый бергеш, черге чыттыр база берген. Холунга кылымал хол боозу уштунуп чаштай бээрге, бодунун карманынга чораан албанның хол боозун ушта тыртып алгаш, тура халып келгеш, өрү сагындырып бир боолаан. Ынчалза-даа турган черинге тайгаш, база катап барып дүшкен, Эзирик оолдар ону ажыглап, чыткан кижини базып алгаш, холунда боону хунаап алырын оралдажып, тепкилеп туруп берген. Оларнын аразында Эрес Саая дээрзи бижек-биле шагдааның чүрээнин дужунга шаштырып алгаш, «Хол боозун бер, оон башка киир идиптер мен»—деп кыжанырга-даа, В. Күжүгет доңгайгаш, пистоледин салбайн чыдыпкан. Ол үеде дуза дилеп халышкан башкылар, сумуу чагырыкчызы В. С. Иргит баштаан кезек кижи эккелгеш, участок шагдаазын чарып ап, кем-херек үүлгедикчилерин туткан. Мынчага дээр ол кем-херек үүлгедикчилеринге хамаарыштыр кандыг-даа хемчег алдынмаан. Ол херекти база-ла кожуунун прокуратура чери «ыыгжап» алгаш чыдып берген. Мынчаар чымчактаарга, кем-херек үүлгедикчилериниң бажы эттенмес аргазы чок.

База бир чижек: эрткен хонуктарда, август 27-28 хүннеринде үш чыл бурунгаар Аңгаты суурга милициянын участок төлээзи турган, дерзии кижинин кара холундан амытынындан чарылган Уран Доржуевич Саттың чырык адынга тураскаадып, ооң төрээн чурту Эрги-Барлык суурга спортчу маргылдааларны эрттирген. Ук маргылдааларны ИХЯ-ның сайыды, милициянын полковниги С. С.-Б. Монгуштун удуртулгазы-биле У. Д. Саттың кады ажылдап чораан эш-өөрү, тус черниң ИХКзының ажылдакчылары удуртун эрттирген. Ийи хүн уламчылаан ол маргылдаалар бедик деңнелге кандыг-даа корум-чурум үрээшкиннери чокка эрткенин демдеглеп каары күзенчиг. Ындыг-даа болза, кажан чыылган чон тарап чангылай бергенде, августун 28-тен 29-че дүне суурга корум-чурум быжыглап артып калган участок төлээзи Николай Шожукаевич Монгушче бөлүк эзирик оолдар халдаашкын кылган. Ону тодаргайлаарга мындыг.

Ол хүннерде Эрги-Барлык суурга маргылдаалар көрүп, кожуунун чурттакчыларындан ацгыда, Тываның өске-даа черлериниден сонуургап келген көрүкчүлер хөй болган. Маргылдааның сөөлгү хүннеринде ол суурнуң чагырыкчызы В. С. Иргит участок төлээзи Н. Монгушка ажыглаары-биле ГАЗ-53 маркалыг автомашинаны быжыглап каан турган. Хамык улус тарап чоруй барган-даа болза, шагдаа суур девискээринге ол-бо чортуп, таварышкан эзирик кижилерни бажыннарынче чандырып чоруп турган. Дүнекиниң 2 шак үезинде (август 29-че дүне) Сайзырал кудумчузунга чанары-биле чедип келгеш, машина чырыынга ол кудумчунун 31 дугаар бажың даштында хербектепип турар ийи кижини көрүп кааш, доктаай берген. «Мен бо ийи эзирик кижини чандырыпкаш, бодум база чана бээр мен» — дээш, кады чораан өөнүн ишти Алекмаа Маскаевна-биле кады дужүп калгаш, машиназын чорудупкан. Кадайын шала ыradыр тургузуп кааш, боду ол эзирик улус чанынче чооокшулап чеде берген. Оларның бирээзи шагдааны көрүп кааш, херимни ажа халый бергеш, дезип чоруй барган. Артыл калган кижи эзирии шала шыырак Александр Күжүгет ол бажынның ээзи болган. Бажың иштиче киирптер-дир деп бодааш, херим-ажинин аксынга чоокшулап келгенде, демги Александр херим иштинде эзирик улуска «өшкү-өшкү» деп дыннады каапкан. Оон хары угда үш кижи үне халчып келгеш: «Чангыс «өшкү-дүр», өлүр шашкаш, чидир шаварла» — дээш, Н. Монгуштун кырында-ла келген. Ындыг-даа болза, шагдаа аткаар баскаш, холунун боозун уштун четтигипкен-даа болза, октап четтикпейн барган.

Халдакчыларны ийиэн ийи холдап апкан, бирээзи артындан холу-биле боостааны кежилдир туткаш, боой тудуп турда, база бирээзи бижек-биле шанчып турган. Харын-даа айдың дүне болгаш бижек-биле шанчарга-ла, быллай дүжүп турган, солагай талакы холдан туттунуп алган кижи кошкак боорга, ону дегээлээш, кырынче барып ушкан. Ол үеде оң талакы холу база салдына бээр орта, карак чивеш аразында боозун октай тыртып алгаш, тура халааш, сагындырыг кылдыр өрү боолаан. Ындыг-даа болза демгилери тоовайи-даа, халдаарын үргүлчүлеп, катап база чай алындырбайн, артындан бөле кужактанылкан. Ол үеде бижектиг кижи солагай таладан холун көдүрүп алгаш, шанчарының кырында келген, ынчалза-даа четтикпээн. Шагдаа халдакчыже пистоледин углаааш, мажызын базылкан. Аттырган кижи ол-ла черинге бижээн тутпушаан барып ушкан.

Шагдаа ол үеде халдакчылардан элээн ыradыр маннай бергеш: «Беш метр чоокшулаар болзунарза, шуптунарны адар мен» — деп сагындырып алгырган. Сагындырыгны херекке-даа албайн, оларның бирээзи өскелерин күткүп: «Кортпаңар, чаңгыс «өшкүдүр», өлүрүп кааптар мону, дөмей бисти адар эргези чок» — дээш, холдарында херим ыыштары тудуп алган, хөлегелиг черлеп чоокшулап органнар. Оларның оруун дозуп, 4 катап сагындырып боолапкан соонда, демгилери хол-чадаң үүг-даа кылып шыдаваын билип кааш: «Боо ап алгаш, дедир келгеш өлүрер бис»—деп кыжангаш, тарай халчып чоруй барган. Ындыг-даа болза, шагдаа оларның бирээзин чер алыспайн тудуп аар аргалыг болган. Ол 32 харлыг, мурнунда шенелдеге шиитпирип чораан А. Д. Күжүгет болган. Оон соонда кожуун төвүнде ИХК-ның дежурный кезээнче дыннадыынкын кылыпканда, тус черниң килдис начальниги В. Д. Кара-Сал, кожуун прокуратуразының байысаакчызы А. В. Чучун болгаш өскедаа шагдаа ажылдакчылары болган херектиң истелгезин кылып чоруткан. Ук херекти истеп тура, участок төлээзи Н. Монгуш бодунун корум-чурум быжыглаар хүлээлгезин күүседип тура, дүнеки үеде халдап келген кем-херек үүлгедикчилеринге хамаарыштыр хол боозун ажыглап, хоойлу өзугаар шын хөделиишкинни кылган деп санаан.

Ол-ла бөлүк халдаашкын кылып турганнарның бирээзи, мурнунда 8 чылга хосталгазын казыдып шиитпирип чораан Н. Д. Донгакты туткан. Шагдаа кижиже соок чепсек-биле халдай бергеш, амы-тынындан чарылган Куулар дээрзи база-ла мурнунда үптээшкин херээ дээш шиитпирип чораан, бо чылдың үш айда хосталып келген турган. А ол эзирик оолдарны күткүп турган, 28 харлыг, мурнунда дээрбечи чорук кылгаш, 6 чылда хосталгазын казыттырып шиитпирип чораан О. Саая август 31-де боду кылаштап келгеш, буруузун долузу-биле билинген.

Эрги-Барлык суурнуң улуг участок төлээзи Н. Ш. Монгуш иштики херектер органнарында 1988 чылдан тура ажылдап келген. Шагдаа ажылдакчызы кижиниң эргелерин болгаш хүлээлгелерин кончуг эки билир. Ылаңгыя чурттакчы чонну кем-херек үүлгедикчилеринден камгалаар апарза, каракызыл кижи-дир дээрзин үстүнде чижектен көрүп болур. Ол боду томаанныг, даштыкы бүдүжү оожум, бодунун дугайында хөй чүве чугаалаарынга тура чок кижи. Кажан ол эзирик улус күткүп, карангыда кежээлеп алгырып турган Саая келгенде, (өске кижи болза, хорадап халый-даа бээр ыйнаан) чөгел-биле көргеш: «Ат кижи-дир сен аа, дунмам, арага ижип алгаш, маадырланып халыыр» — дээрден өске кандыг-даа шаштырыглыг чүве чугаалаваан.

Ол үш кыстың, 4 оолдуң аразында, боду үш харлыг кыстыг кижи болду. Адазы Доржукай Чадамбаевич Монгуш база-ла оожум бүдүштүг, бүгү назынында Тываның янзы-бүрү булуннарында эртемниң аайы-биле агрономнап, чер ажылынга чурттаргазын тураскаатканн. Авазы Дыыкпан Маадыевна кижи эмчизи болуп, чонунга бараан болуп келген. Ам оглу хоойлу-дүрүм камгалаар органнарда кирип алганынга ол дүвүреп орзадаа, өске талазында, кижилерни кем-херек үүлгедикчилеринден камгалаары дөмей-ле ажыктыг дээрзин медереп билип орар.

Алексей МОНГУШ,
ИХЯ-ның гарлалга албанының референтизи.

БАЖЫ-БИЛЕ КЫЛАШТААР ЧЕТТИ-ЛЕ

Бистиң кыдыг суурувус Кызыл-Тайгада болуп турар үүлдерни черле биживейн барып шыдавас-тыр мен. Чүге дизе өскен-төрээн суурумнуң амыдыралы мени дүвүредип чоруур.

Чоокта чаа Кызыл-Тайга чаа совхоз апарган. Баштайгы директору Александр Ондар турган, оон бир чыл болганда Чымба Балдыжыкович Монгуш деп кожуун төвүнге ажылдап турган дарга келген. «Улуг черге ажылдап чораан арга-дуржулгалыг дарга кижи ажылдай берген, ам сегип өөнделээр-дир бис» — деп, кызыл-тайгажылар амырап турган.

«Ону-мону мынчап, чаза ажылдаалыңар» — дээш, даргавыс дыка хөй эки үүлдерни аксы-биле аазап, баштайгы үеде аажок-ла турду. Бистиң суурда артык бажын бар эвес, даргавыс кожуун төвүнден боттаннап кээп ажылдап турган, оон совхозтун күсели-биле чангыс чай дургузунда кончуг улуг ыяш бажынны бодунга түттура шаап алган. Пионер лагери турган черден бичии бажынны база көжүрүп эккеп, чанында тудуп алды. Бир эпчок чүве — бажынын туттурарда, тудугжулар-биле керээ чарган турган-ла, акшазын көнгүс чедир төлеп бербээн.

Оон база бир эскерген чүвевис: эрткен чазын «Ажылчыннарга тускай хеп эккел чыда, оомну үптедиптим» — дээш, оон Сүт-Хөлден дугуржулга-биле алдым дээш, улуг өртектиг тускай хепти боду садып турду. Ажылчыннар ону садып кеттилер.

Совхоз конторазы чок. Сумуу чагыргазының бажынын бир өрээлинде «совхоз садыы» деп адаар садыг ажыдып алган, Ында дарганың кадайы садыгжылап турар. Совхозта ажылдап турар ажылчыннар 4-5 ай иштинде акша албайн, бичии чигир, шай, таакпы чээрге безин бербес, а ында садып турар бараннар анаа садыг өртээнден аар-даа болур, боттары соңгаартан эккелгеш, идик-хепти-даа садып турар, ону ынап көрүп турар кижи шуут чок.

Оон мурнунда совхоз бухгалтериязына ажылдап турган чангыс-даа бухгалтер чок, чамдыызын дарга боду кандыг-даа чугаа чокка анаа-ла ажылдап үндүрүпкен. Кадрлар килдизинде база чаа кижи бар. Көнгүс чүү-даа бижип, кылып билбес кижини дарга боду хүлээп алгаш, техникумну эки доосках кижини хүлээп албааны кайгамчык.

Кыжын 40 хире инек азырап турган кадарчы шалының дыка үр албайн, сөөлүнде алырга, 20 мун хире акша боорга, ол хорадап: «Кижини мынчаар мегелеп амдажаан силер, мындыг акша-биле бо шагда кижи канчаар чурттаар чүвел?»—деп удурланырга, ооң кадарып турган инектерин алгаш, суурга эккелгеш, улусларга тарай үлеп берип, кыш ажырып алды. Ол кадарчының аваазы: «Пенсиялаар чеде берген кижи-дир мен, бис кадараалы» — деп-даа чадап каан. Ол улуска инектерни бербээн, ажыл чок кылып каан. Ол инектерин кыштаткан улус анаа халас кыш ажырып берген. Саян артының иняэ болгаш, ажаалдазы дыка улуг малдар чораан.

Малчыннар база дарганың хоозун аазаашкыннарынга бүзүревестеп эгелээрге, оларга чартык шоодай чигир, 10 кг үс үлеп берип, «ыыдын» чидирип каан.

Дарганың арат ажыл-агыйлыг оглу бар. Ол эрткен чылын совхозтун черинге (аренда төлээни билдинмес) картошканы совхоз тракторунга тарыдып, ажаадып алгаш, элээн каш миллион акша орулгалыг болган. Оон бичии трактор садып алган.

— Ам Кызылда кончуг улуг бажын садып алган, даргавыстын акшазы-даа хөй-ле, даргаларны көрүп-ле чоруур бис, мындыг бай дарга көрбээн бис — дижип, суур улузу чугаалажып турар. Шынап-ла, 2 чыл чоокшулап тур, ол хирезинде суму черинге даргавыс өг-бүлезин шуут киир бижитпээн, киир бижидериниден ойтөлап турары база элдеп. Хоорайга болза, киир бижидилге чок кижини ажылга хүлээп алыр эвес.

Совхозта профэвилел деп-даа чүве чок. Ону база бо-ла даргавыс херек чок дээш, «кызырып» каапкан. Суму чагыргазында даргалар чүве чугаалаарга, оларны шуут дыннавас, бодунуу-биле болур.

Суурувуста база бир элдеп чанныг дарга — «эрги» чагырыкчывыс болгай. Чагырыкчы тыптып турар үеде бо дарганы «үстүнден» томуйлап бадырыпкан. Оон соңгулдалар болу бээрге, чон ону соңгуваан, биче сеткилдиг эвес, бодун өрү көрдүнер, билиргектин билин кызыы дээнин ышкаш, эртем-билии-даа чегей кижи чүве. Соңгулдага эртпейн баргаш, хейде-ле соңгулда комиссиязынга-даа хорадап, ол улусче эзирик чөнгээлеп, садыга турган элээн хөй херээжен улусче аная чыткан бичии уруглар шанаан сегирип алгаш: «Силерге чүү, кым херек чүвел?»—деп баарга, улус шупту дезип үнүп-даа турду. Оон ол эрги чагырыкчывысты бо совхоз директору инженер кылдыр ап алган, ам совхозта келген чаа машинаны чо лаачы шынызлгазы чок хирезинде, хөлгеленилкен, арагалап шаап турар.

Чымба дарга бодунга таарышпас кижилерни ажылындан чайладып кааптар, а тааржыр, «бодунун» кижилери канчап-даа турда, ыыттавас. Инженер Олег Бугажык-даа, прораб Дыртый-оол Каспыл-оолович-даа дарганын кады аннаар, балыктаар эштери-ле болгай.

Суурнуң кудуу турган бажынны база Олег Бугажык (чагырыкчы тургаш-ла) бузуп эккеп, бажынының чанында тудуп алды. Кижи көөрге, көстүп турар чүвелер хөй-ле чүве-дир, а билдинмес чүвелер та чеже?

Даргавыс ында-мында улуг дарга-бошка кижилер-биле таныш-көрүш, бодундан улуг эргелиг кижилерге аксы-сөзу аянныг. Кожуун чагырыкчызы суг келирге, ана «чолдак кудуруу»-биле чер ширбиир чыгыы турар.

Бо 2 чыл иштинде суурда оғулуг немешкен чаа чүүл-даа чок. Чунар-бажын безин чок турган, ам харын бичии бөдүүн чунар-бажынныг апаргаш, 3 дугаар чуныр тур бис.

Пилорама, заправка чери дээн ышкаш тудуглар турбушаан.

Совхозтун ажылчыннарының ап турар акша-шалыны көнгүс эвээш. Ийе, үе-шаг база ындыг-ла-дыр харын, ынчалза-даа ону эмин эрттир ажыглай бээрге, таарымча чок. Дарганың мегелеп, шыннап турарын чон эндевес болгай. Оон чон хуралы эрттирип, отчёдун-даа дыннатпааны база элдеп.

Чогум улус бо даргадан коргар, арнынга чүве чугаалап дидинместер-дир. «Мынчап-мынчап, бажын-балгадын «мээнин, хуумда чүвем» дээш, садыпкаш, арлы бээр ирги бе»—деп, улус чугаалажып турар. Черле чораан черинге ындыг дарга дээр. Оон дугайында бижиир болза, моондаа хей. Үстүүртен даргалар хынап кээп, кижилер-биле чугаалажып, биске келген болза, шуптузун ажыы-биле чугаалап бээр бис.

Лидия ОНДАР.
Кызыл-Тайга суур.
Сүт-Хөл кожуун.

Таңды кожуунның 50 чылынга уткуштур

ЭРТКЕН ТӨӨГҮНҮ ЭРГИЙ КӨРҮП...

Тыва Арат Республиканың Россия Федерациязынга каттышканының соонда, 1944 чылдың октябрь 13-те Таңды-Уула кожуунун Таңды району кылдыр эде тургускан. Удаваа таңдыжылар бо төөгүлүг болуушкунну демдеглээр деп турар.

Бай-Хаак ортумак школазының төөгүзү кожуунун хөгжүлдезинин үе-чадалары-биле сырый холбаалыг. Ынчангаш бо үүлдү бижидим.

Ыдыктыг Таңды-Уланың эдээнге, Бай-Хаак суурга баштайгы школа 1920 чылда үндезилеттинген. Ынчан орус тараачыннарның, Уургайлыгның, Доора-Хадынның, Дүргенниң чамдык араттарының ажы-төлү эртемнерниң эге үндезиннерин шиңгээдип эгелээн. 1934 чылда ону чеди чыл школазынче шилчиткен. Маңаа колдуунда орус тараачыннарның ажытөлү өөреп турган. Чылдан чылче өөреникчилериниң көвүдээнинден 1948 чылда ортумак школа апарган. 1950 чылда бо школага 303 өөреникчи өөрепип турган. Ынчан школаны Наталья Павловна Михайлюк удуртун турганын төөгү материалдары бадыткап турар. Бежен, алдан чеден чылдарның башкылары Евдокия Ивановна Жданова, Мария Ивановна Абросимова, Александр Петрович Абросимов — хүндүлүг дыштанылгада. Олар Бай-Хаак суурда чурттап турарлар.

1929 чылдың күзүнүнде Таңды эдээниң сумуларындан 30 оолдар, кыстарны чыггаш, эге чада школазын ажыткап. Класстарны Макаров дээр бай орустун алды өрээл бажынына дерээн. Школаны Даг-Алтай чурттуг Анаев башкы удуртун турган. Чээрби чылдар төнүп турза-даа, ангы демисели соксаваан. 1930 чылдың күзүнүнде чүткүлдүг, эрес-шудургу башкыны дээрбечи орус кижи боолап, тыва араттарның, орус тараачыннарның эртем-билигже чүткүлүнге кулактар шаптыктап шыдаваан.

1932 чылдың чеди айның 16-да Таңды-Уула кожуунун тургустунары билек Бай-Хаакта школа тудуун тыва араттар, орус тараачыннар шапкынчыла берген. Дараазында он чылдарда школаның өөредилге бажынары, өөреникчилерниң дазылгалары амгы Горький кудумчузунга тургулаан. Ол бажыңнарның ийизи ам-даа бар ийин. Бай-Хаактың тыва школаларының баштайты РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң алдарлыг артистери Кара-кыс, Максим Мунзуктар, Владимир Монгальбии, РСФСР-ниң школаларының алдарлыг башкылары Алексей Арапчор, Ловунчап Оюн Тыва АССР-ниң алдарлыг башкызы Игорь Эргил-оол болгаш өскелердаа хамааржыр. Ала-чурттун Улуг дайынының чылдарында школаны Саңгы-Бадыраа директорлап турган.

1945 чылдың күзүнүнден 1951 чылга чедир Бай-Хаак школазын Н. Д. Пиче-оол удуртун келген. Оон кадайы алтай националлыг Клавдия Ивановна Сарачакова база башкы кижи. Николай Даржаевич интернационалчы быжыг коллективти тургускан. Таңдының ажыл-ишчилериниң ажы-төлүн эртембилигге өөредир ажылга Виктор Менделеевич Сырат база күжүн, билиин, аргадуржулгазын өргээн.

Бай-Хаак он бир чыл школазының үндезинин орус-тыва школалар салган. Өзүп орар салгалды найыралга болгаш интернационализмге кижизидер дээш орус-тыва школаларны бежен чылдарның ортузунда каттыштырган. Орус, тыва ажы-төлдер чаңгыс өгнүң уруглары дег чоок таныжып, найыралдажып, кады мага хандыр хөглеп эртемнерни күзелдии-биле шиңгээдип ап турган. Кожуун төвүнүң школазына национал кадрлар Маадыр-оол Бөлдесович Оюн, Наталья Борисовна Тыртык-Кара, Камаа Севээновна Оюн болгаш өскелер-даа ажылдап турган. Уран үүлге салымчаяанныг башкы Н. Б. Тыртык-Кара өөреникчилерни танцы-самга чаңчыктырып, өөредип келгенинин түңнелинде Таңдының аныяктары область, республика уран үүл көрүлдеринге диңмиреп турган. Бежен, алдан чылларда Бай-Хаак ортумак школазы хаакка маннаарының чиик атлетиканың шыырак спортчуларын белеткээн. Спорттун болгаш күш-культураның хоочуну Александр Петрович Абросимов хөй-хөй оолдар, кыстарны күш-культурага чаңчыктырган. Оон өөреникчилери Седен-оол, Михаил Оюн болгаш өскелер-даа хаак спортунга улуг улус аразынга Тыванын каш дакпыр чемпионнары чорааннар. Ол үеде областын, республиканың хаак спортунун чыынды командазының кол өзээн Александр Петровичиниң өөреникчилери тургузуп келген.

Амгы үеде башкылар коллективин ол-ла школаның алдан чылдарда доозукчузу Галина Андреевна Федорова удуртуп турар. Школада арга-дуржулгалыг, ат-алдарлыг башкылар эвээш эвес. Оларның санынга РСФСР-ниң школаларының алдарлыг башкызы Л. И. Семенова, улуг болгаш методист башкылар К. А. Санчай, М. Ш. Оюн, Д. Д. Күнзен-оол, Т. И. Санникова болгаш өскелер-даа хамааржыр. Төрээн школазында оон доозукчулары сан башкызы Алена Оюн, география башкызы Урана Ооржак, күш-ажыл башкызы Людмила Оюн, эге класс башкызы Байлак Оюн болгаш өскелер-даа ажылдап турар.

Бай-Хаак ортумак школазының башкылар коллективи өөредилге-кижизидилге ажылының угланыышкынарын эде көрүп, өөреникчилерниң аажы-чаны, мөзуцынар кижизидилгезинче, улусчу педагогикаже кол кичээнгейни салып турар. Школачыларны тыва улустун национал чаңчылдарынга чаңчыктырып турар. Школада локулчак ак өгнү тиккен, Өг иштики, даштыкы дериг-херексел, аяк-савабиле дериттинген. Өг-кабинетке кичээлдерни, класс шактарын, клесстан дашкаар ажылдарны чорудуп, тыва ёзулалдарны, сүзүглелдерни, сагылгаларны көргүзүп турар. Өөреникчилер маңаа өг, өлек, кодан-хонаш, арбан, суму, кожуун, төрээн чурт дугайында билиглерни ап келген. Тыва чаагай чаңчылдарны сурталдаарынга тыва дыл болгаш чечен чоталаал башкызы Мария Шимитовна Оюн улуг үүлгүүзүн киирип турарын школа директору Г. А. Федорова чугаалап орду.

Бай-Хаак ортумак школазынга янзы-бүрү чылдарда өөренип чораан школачылардан Тыва Республиканың улус ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларынга үре-түңнелдиг ажылдап чораан болгаш чоруур кижилер хөй. Хар-назы аайы-биле чамдыктарын адаптайн: сураглыг журналист Чүлдүм, нам болгаш советтер ажылының хоочуну Дадар Данзын-оол, Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы Валим Оюн, Россия Федерациязының транспорт инспекциязының Тывада салбырының даргазы Михаил Оюн, эмчилер Долбаа Бегзи, Зоя Хурагандай, Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы Кара-кыс Оюн, Кызылдың башкы институдунун башкызы Арана Делег дээш өскелер-даа бар. Янзы-бүрү мергежилдиг ат-сураглыг кижилерни безин адаарга он-он, чүс-чүс саннар-биле улажыр.

Рыноктун силгиишкиннеринге торулбайн, акшашалың саадап турза-даа, Бай-Хаак ортумак школазының башкылары шыдамыкайын көргүзүп, өргүн чоннун ажы-төлүн өөредип-кижизидип, Тыва Республиканың Россия Федерациязынга каттышканындан бээр 50 чылын, кожуунун 50 чылын төлептиг уткуур дээш ажылдап турар.

Семен ОЮН.
(«Шынның» корреспондентизи).

ОЛУТПАЙ ХӨӨННЕР ХЕВЭЭР

Чөөн-Хемчик кожуунун коллегия хуралынга ажылагыйларда мал чеминин белеткелиниң база кышка белеткел ажылдарының канчаар чоруп турарының дугайында айтырыгны чугаалашкан. Кожуунга мал чеминин курлавырларын тургузуп алырының, малды кыштан хүр-менди ажырар дээш анаа четчир сигенни кезип, белеткеп алыр ажылче бүгү күштү мөөнээр. Оон ынай кышка белеткел ажылында байдалдын бергезин, нарынын кожуун чагыргазының даргазы С.-Д. Д. Ондар улуг дүвүрел-биле демдеглээн.

Ажыл-херекчи эвес, анаа-ла хүн эрттирер чоруктун амгы үеде эки үүлдү эккелбезин ол сагындыргаш, үгле ажылдаар, шалыпкын хөделир херек деп негелдеп салган. Эрткен 1993—1994 чылдарның кыштаглаашкыны кончуг берге байдалга эрткен. Төрүүр хойдан чаш мал төлү камгалап алыры багай болган. Моон кол чылдагааны — кышка баш удур белеткелдин кошкаа, мал чеми курлавырлап албааны, хойнун чемгерилгезин, ажаалдазын шын эвес чорудуп, кажаа-хораазын чылыглап, септеп албааны бооп турар.

Эрткен кыштың кичээндиригленинин дугайында база катап ону дагыныпавас талазыбиле айтырыгларны хуралга чугаалашкан. Малдын баш санын өстүрери, мал төлүн бүрүн камгалап алырыныы кол баганазы — анаа быжыг чем-суурну тургузуп, кыштаг-хонаштарны малга таарымчалыг кылып белеткээри болгай. Бо ажыл-херектерге «Шеми», «Хорум-Даг», «Чыраа-Бажы» дээн ышкаш ажылагыйлар үүгээр байдалда чоруп турар. А арткан ажылагыйлар ындыг эвес, ам-даа олутпай хөөннерден уштунмаан хевээр.

Хуралга сэнал берген удуртукчулар ажыы-биле чугаалаарга, огулуг бодалдарын илеретпээннер. Оларда кыштаглаашкынга белеткеннип турар бичии-даа шинчи чок. Чамдыктары кыштагларны эрте септеп каарга, оорлап кааптар азы тудуг материалдары чогунга чыллак кагарлар. Мынчага чедир кыштагларга таныыл тургузуп, херектиг материалдарны эрте дээре курлавырлап, тыптынып алырының аргазы чок турганы ол бе?

Чамдык удуртукчуларның чугаалап турары-биле алырга, сүт-бараан фермаларында сайгылгаан кииртинмээн, трансформаторларны оор алгаш барган болгулаар

ТЫВЫЗЫМ — ТЫВАДА

Кызыл-Энек КУДАЖЫ
Тыва Республиканың улустуң чогаалчызы.

Сактыышкыннар, бодалдар

(Улаштызы. Эгези № 139 141, «Шында»).

1962-1964 чылдарда Москвага өөренип турган мен. Ол чылдарның кайы-бирээзинде СЭКП Төп Комитединиң көдээ ажыл-агыйны химизастаар дугайында Пленуму болган. Бистиң партия организациявыс анаа олуржуру-биле мени чорудупкан. Кремльдиң Съездилер ордузунга кирип келиримге, кижи дээрге ымылээр чүве. Хрущев үезинде ындыг турган. Төп Комитет Пленумнарынга муңмуң кижи чыыр, ынчангаш «съезд ужур-уткалыг пленум» деп шуугажыр. Залга дораан С. К. Токага ужуражы бердим, ынчан ол Төп Комитет кежигүнүнге кандидат турган. «Съезд ужур-уткалыг Пленумга» Тывадан үш-дөрт хире кижи дарганы эдерип келген хевирлиг болду, оларга ужурашпаан мен, ынчангаш оларның аттарын адап шыдавас мен. «Экин» деп мендилээш, дарганың холун туттум. Өөрүнден ангыда, база бир тыва кижи көрүп кааш, «улуг дарганың» эллепсингени аажок. Ооң оозула чөп: ол шагда барып-барып Съездилер ордузунче, барып-барып Төп Комитеттиң Пленумунче кижи болган кирбесле болгай. Салчак Калбакхөрековичниң менче көрген карактары арай соок, чектээн, аартыктаан хевирлиг болду. Мени ол боду өөредип чоруткан болгай, ынчалза-даа угдунмас ажыл-херектерлиг кижи уттуп алды ыйнаан. Мен анаа эпчоксунмаан мен. Мээн мендим соонда ол дегийт айтырды: «Кайыын келдин?». Даргага ындыг дораан дужа бээр деп болдаваан болгаш, харыыга илдиге бердим. Канчалза-чоонза-даа Тывамның баштыны ышкажыл деп бодал-биле мөгүдей хова берип-тир мен. «Москвадан» депкеш, ол ырай доччу болган доңгун ышкаш боорга, байгы-ла эвилеңим-биле немеп кагды: «Москваның партия организациязының мурнундан кээр аас-кежиктиг болдум, дарга». «Аас-кежиктиг» деп сөс-ле ындыг дээштиг болган боор, даргам дораан чымчай хона берди: «Эр-хей, эр-хей!». Ол каш домак октапкаш, Тыва-биле чугаалажыр дээш, телефон үгээнче кире берди. Мен чоруптум. Хуралдаар улуг зал ишти дээрге, шаптыланган деннелгевис ёзугаар алырга, адыгта часпарлаткан ары өөле. Чуруктарындан билириң чамдык маршалларны, эртемденнерни, чогаалчыларны, артистерни таныр олурдум. Кижи бүрүзүнүң хөректеринде алдын сылдыстар, орденнер, лауреат, депутат демдектер чайыннаан, дүнекң дээрден-даа артык ышкаш. Пленумга ынчан ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң Даргазы Л. И. Брежнев (ынчан ол аныяк-даа, чараш-даа эр болду) илеткел кылыры-биле Н. С. Хрущевка сөс берди. Никита Сергеевич көдээ ажыл-агыйны химизастаар дугайында дөрт шак хире чугаалап келди. Келдирлээриле кончуг кижи болду. «Текстен үндүм» дээн соонда, мырынай дам баар. Ооң ол суг чугаазындан чүгле мындыг одуруглар сагыжымга артып калган: «Бир эвес Ленин бөгүн дириг турган болза, мынча деп чугаалаар ийик: «Коммунизм дээрге, Совет эрге-чагыргага бүгү чүртту электрификастааныр, база оон ынай бүгү чүртту химизастааныр катканы болур». Бирги секретарының ол чугаазының шыннын, бадыткалдын кым билир, ол боду-ла ожаап турган боор.

Илеткел соонда узун чапсар болган. Улус ордунуң банкет залынга чемненип эгелээн. Көрүп турарымга, официантылар ажша-даа албас, чүгле чем эккеп турар болдулар. Чемненген соонда кижилер чигениниң өртээн бичии самбыннар-биле санааш, рубльдерни, көпеектерни боттары ынаар калбак тавактарже октагылап каар. Ол үеде коммунизмни Никита Сергеевич совет чуртка сезен чылдарда тудуптар бис деп аазап турган болгай. Ындыг чаагай солаңгылыг үениң Кремльден эгелеп турганы ол чадавас. Ниитизи-биле ол үеде Москваның столоваяларынга хлебти анаа-ла салып каар турган. Халас! Студентилерге-ле эки чүве. Менде, сургуул кижиде, чүү боор, ынчан Пленум киржикчилери-биле кады чула чемненип алгаш, акша-даа төлевейн чоруй барган мен. Шак ынчаар Кремльге «Хрущев коммунизминиң» кежиин эң баштай болгаш сөөлгү катап чооглаан мен.

Ооң бир чыл хире болганда Хрущевту база Кремльге көрген мен. Ынчан совет журналистерниң бирги тургузукчу съездизи болган. Аңаа Никита Сергеевич келбээндаа чүве. Кажан улуг хурал доозулганда, Кремльдиң Георгий залынга шайлалга болган. Орта Хрущев баштаан улуг даргалар моорлап келгеннер. Чаңчыл ындыг — тура чемненир. Дашкалардаа көдуртүнүп-ле турдулар. Турган кижи бүрүзү «эргим Никита Сергеевич» дээн соонда, боостаазынга чүүдаа дээртпес ажырып турган. Ынчан көрген мен, Хрущев арага ижилкенде, илеткел кылып турганда дег эвес, шюолуг келдирлевес апаар кижи чорду. Арын-шырайы дирчийип, мойнунга чедир мычык кызыл апаар. Чугаакыры, чечен-мергени мыраңай суглук чок. Журналист даргалар чүгле аңаа чаңгыс сандай салып берген. Чамдыкта куруг дашка-даа пактагылаар, ынчан немей кудуп турар. Бистериң арагавыс шагда-ла төне берген, анаа-ла газировкалар көдүрүп, алгыржып турдувус. Хрущев ынчан америк журналист Шапирону хөлчок мактады, оон үлегер алыңар, дидим болуңар деп бисти кыйгырып турду. Бир катап Никита Сергеевич Америкага чоруп турганы, Сариус Итон деп хөреңгитен кижи-биле ужурашкан. Хрущевка ол үлегерлиг бугалар, кукуруза сорттары көргүскен. Ынаар журналистерни кинрбээн чүве-дир, думчуун сукпас чери чок Шапиро хөримни арта халаап, Хрущевтуң чанында барган турган. «Бо кандыг кончуг кижи боор силер, дээрги Шапиро?» — деп, хүндүлүг аалчы Хрущев айтырарга, ол дүште чок мынча дээн-дир: «Ынчаар ажылдавас болзумза, орус водка садып ижер акша чок болур мен». Ёзулуг журналист ындыг болур деп, Никита Сергеевич биске чугаалады. Бис дээрге чиршюн-на турдувус. База шак ынчаар Хрущев-биле эң баштай болгаш эң сөөлгү катап дашка көдүрген мен.

Хрущев үезинде чамдык саартылгалар эгелээн. Ол улуг эвес-даа бол, реформатор болуп төөгүге артар. Хрущевтуң ырак көрүүү четей, халымак, доскут угаанныг-даа бол, Сталинге чүдүүр чорукту салба шапкан кижи ол болган. Ындыг хирезинде ооң дузааңга боду база үр болбаанда туттура берген. Көдээ ажыл-агыйны эде тургузар оралдажышкыннарны Хрущев каш-даа катап кылган. Ооң кукурузаже шавар халдаашкынын кым-даа билир. Ол чылдарда «Кукуруза» деп шулук бижээн мен Ол чогаалым өөредилге номнарынга чежедаа катап үнген чүве. Бежен чылдарның бирги чартыында «Сылдысчыгаш» солунга ажылдап турумда, ол шулүүм ынчан Москвага үнүп турган «Сельское хозяйство» (сөөлүнде ону «Сельская жизнь» деп адаан) солунга парлаттынган. Ону сураглыг совет шулукчу Александр Жаров очулдурган болду. Ынчан кымга-даа билдинмээн шулүүмнүң ооң холунга канчап кире бергенин, ооң орус дылче сөс сүрген очулгазын кымның кылганын ам-даа билбес мен, сураваан-даа мен. Ынчангаш Москвага төп парлалгага эң баштай үнген чогаалым Хрущевтуң ачызында болган. Ынчан хып дээн аныяк, журналист-даа, чогаалчы-даа ажылче кидин тулук кирип турган үем чүве. Кады ажылдап турган эштерим (дангаар мынчаар баштактанчыр улус бис) парлалга черинде Бөгыт-оолдаа, солун черинде Содунамдаа менче будуу магадап-даа көрүп турганнар. А мен дээрге орус дылга бир-ле дугаар көстүп келген шулүүмну шээжилеп алган; иштимде сымыранып чугаалаан чоргулаар мен:

Ой, какой кулузун! Зелень
в поле густа.
Кукуруза растет — высока и чиста!..
Год пройдет. На участке
колхозном моем
О кукурузе мы песню
споем.

Кукурузаже шавар халдаашкын үгле Саян ындынга эвес, Тывага база халбарган турган. Ынчан Сут-Хөлден бир школачы оол шулук бижээш, «көк-бүрүүзе» деп чаа сөс тып үндүрүп келген. Ону уруглар солунунга өөрүшкү-биле парлаан бис. Ол оолду ам сактырымга. Ондар Каң-оол дээр ышкаш чүве.

Чазын тарылга доозулган соонда тараа күске-кулак-тыртып турда, СЭКП өбкөму бисти бо-ла чыый бээр турган, кукуруза өзүмүн барын хынадыры ол. Мени Тандының Элегесче чорудупканнар. Ынчан аңаа Монгуш Шикпер-оол парторгтан турган. Чеде бээримге, та үүе ынчаары ол чүве ийик, дарга мени чаа-ла эгелеп чоруур аныяк журналист кижини, аажок-ла хүндүледи. Артында хой өлүрген болгай. Эртенинде кончуг-аңын өзертеп бергеш (ол үеде райком секретарылары, кожуун даргалары, совхоз директорлары, колхоз даргалары, парторгтар, бригадирлер шуптуазыт мунар турган), бодуң бил дээн.

(Уланчылыг).

ТЫВЫЗЫКТАР

Тыва өгнүң чыышкын баары,
Арай куду оргулаар мен:
Авам, ачам айбылаарда —
Дыңнангыр боор эптиг чер ол.
«Ыдың үүнү ээре-дир?»
«Ыяжың киир!» «Бызаанны
көр!..»
Чаңчыкканым, ой та,
кежээм —
Шала дыңнааш, үнүптер мен.
Демир суугу, ожукту-даа
Деңге танып, чыныып өстүм.
Чаштанчылар — октар
ышкаш,
Садырт кыннып, ужуккулаар...
Эжиктиве углаанарын:
«Эккел, отче дедир каг!» дээр.
Кежээ дургу ону сүрер —
Кедедип каан таңныыл дег
мен.
«Эжиктиве чаштаан кестү.
Эккел-ле дээр, үүнүл ол?» деп,
Авамдан бир айтырган мен,
Аңаа мону сөглээр болган:
«Үлүг-кежик отта боор чоор,
Үндүр канчап чаштадырыл?..»
Сагыжымга от-көс ынчаар
Чаяакчы күш болу берген!
Чырык черге арбын чүрттап,
Шыдавыже хөйнү көрдүм.
Тывызыктан баажыны
Тып-даа алган ышкаш-тыр
мен:
Авам күжүр бүдүүлүк бол,
Аас-кежиин отка дүүштүр, —
Ажы-төлү биске камнап,
Арттырарын кызып чораан!
Авам, ачам чагыларын
Ашак бодум, хире-хире,
Уруг-дарыым —салгалымга
Угаатпышаан хевээр-ле мен.

Монгуш ӨЛЧЕЙ-ООЛ.
Ак-Туруг.

ЧАШТАНЧЫ КӨС

Тыва өгнүң чыышкын баары,
Арай куду оргулаар мен:
Авам, ачам айбылаарда —
Дыңнангыр боор эптиг чер ол.
«Ыдың үүнү ээре-дир?»
«Ыяжың киир!» «Бызаанны
көр!..»
Чаңчыкканым, ой та,
кежээм —
Шала дыңнааш, үнүптер мен.
Демир суугу, ожукту-даа
Деңге танып, чыныып өстүм.
Чаштанчылар — октар
ышкаш,
Садырт кыннып, ужуккулаар...
Эжиктиве углаанарын:
«Эккел, отче дедир каг!» дээр.
Кежээ дургу ону сүрер —
Кедедип каан таңныыл дег
мен.
«Эжиктиве чаштаан кестү.
Эккел-ле дээр, үүнүл ол?» деп,
«Үлүг-кежик отта боор чоор,
Үндүр канчап чаштадырыл?..»
Сагыжымга от-көс ынчаар
Чаяакчы күш болу берген!
Чырык черге арбын чүрттап,
Шыдавыже хөйнү көрдүм.
Тывызыктан баажыны
Тып-даа алган ышкаш-тыр
мен:
Авам күжүр бүдүүлүк бол,
Аас-кежиин отка дүүштүр, —
Ажы-төлү биске камнап,
Арттырарын кызып чораан!
Авам, ачам чагыларын
Ашак бодум, хире-хире,
Уруг-дарыым —салгалымга
Угаатпышаан хевээр-ле мен.

Монгуш ӨЛЧЕЙ-ООЛ.
Ак-Туруг.

ААСТЫГГА АЛЗЫП ӨЛБЕС!

1

Кулак бар-дыр, дыңнап
чордум.
Карак бар-дыр, номчуп
турдум.
«Сүрүң-оолдуң бижиири-даа
Чүдек солун. Ынакшыл-дыр.
Чүрүттүлгени ол-ла хевээр
Чүруп билир, тулган-дыр» деп,
Бажын ажыр, эрнин ажыр
Мактааннарны кайы ол дээр.
Кулаам кыскаш, дыңнап
чордум.
Караам шимгеш, бодаар
турдум:
«Маргышкаш чоор,
номчукчулар —
Шиитке-кчилер. Олар билзин.
Шиидн тыптыр үе келир».

2

Кулак бар-дыр, дыңнап
чордум,
Карак бар-дыр, номчуп
турдум.
«Сүрүң-оолдуң чогаалында
Сүүзүннүг чүве чок-тур.
Чүрүттүлгада чүү бак-тыр,
Чүгле ону сүрер-дир» деп,
Чогаал билбес дарга биле
Чогаалчы-даа шоодуп
туржук.
Кулаам кыскаш, дыңнап
чордум,
Караам шимгеш, бодаар
турдум:
«Маргышкаш чоор,
номчукчулар —
Шиитке-кчилер. Олар билзин.
Шиидн тыптыр үе турар».
Мактааннарны ошкавас мен,
Чашпаа кижээ халаам четпес,
Бакта-аннарже ээрбес мен,
Чаргылдажып чаңчыкпаан
мен.
Кижи бүрү хире-шаглыг,
Кижи бүрү боду баштыг,
Боттары-ла болгаайлар аан,
Боттары-ла үнелээй аан.
Кулак бар-дыр, дыңнап орайн,
Карак бар-дыр, номчуп
турайн,
Чогаал бижип чорзумза-ла,
Чонум боду шиидин тыптар.
Актын оглу, кедек Ооржак,
Аастыгга алзып өлбес!

ШИВИЛИИМНИ

(Улусчу хөөн-биле)

Эктн, бажы эрээн тайга
Эзимнерлиг Шивилиимни,
Эжингени торгу, маннык
Эм-таң болган аржаанымны.
Каш-ла үзүн ыяш-дашты
Катаныпкан Шивилиимни.
Калга лама чүдүп тейлээш
Кадаан өргээн аржаанымны.
Чолукканнар чажыын чажар.
Чодур дыттыг аржаанымны,
Чорумалдар чоргаарланыр.
Чоргум чараш Шивилиимни.
Артыш, шаанак, агы, кулча
Айдыс чыттыг Шивилиимни.
Адап-сурап келген чоннар
Алгап чанар аржаанымны.
Алдын чыжыр аптаразы
Акша хавы аржаанымны.
Ады-сураа делегейде.
Алгый берген Шивилиимни.

Борис ЧҮДҮК.

Улустуң аас чогаалы

ТЫВЫЗЫКТАР

Хажыызындан көөрге,
Хана чүдүрген шары-ла.
Мурнундан көөрге,
Бурундуктуг буга-ла.
Дангаар эртен далгак чыдар,

Дал дүште давып үнер,
Кежээликтей кежээ-ле
хамнаар.

Ужуп чорда самолет-ла,
Чингир ногаан дозу-биле
Шимеп каанзыг, чаражып-
даа.

Самдар өглүг,
Сарыг-шокар торгу тоннуг.
Өөнге мени чагдатпады,
Өөрү-биле сывырыпты.

(Тывызыктарның баажызы дириг амытаннарда.)

Самбуу КУУЛАР.

ҮЛЕГЕР ДОМАКТАР

Кежээ кижи кээргээчел,
Кенен кижи шоодуучал.

Турамык кижи
Дужактыг аттан дора.

Чассыг өскен кижи
Чаш урүгдан уян.

Чипкенин харылаваска,

«Чилби» дижир.
Чирткенин негээргс,
«Чиктини» дижир.

Мурнун хынаваска
Бурундуктуг буга-ла,

Соон хынаваска,
Согур буга-ла.

Самбуу КУУЛАР.

СУРГААЛДЫГ ДОМАКТАР

Чемнин чаагайын амзааш
бил,
Сеткилдин экизин эдеришкеш
көр.
Чаваанны өөреднрде
кымчылава,
Чашты чассыдарда
кышкырба.
Холдун чаражы шеверинде,
Хомустуң эткири кылыжында.
Дош көске кыгпас,
Доңгун кижиге төл ээлбес.
Эки эзир сек эргивес.
Эрес эр човун човатпас.
Дөн черже суг чыгава.
Төре багын чонга чарбыва.
Хүннээректин шонуу чылыг,
Хүннээчелдин караа соок.
Оор оруу—хан, ол аңаа
өөкпес,
Ону бачыт боду ялалаар.
Сагыш багы боттан
хамааржыр,
Шаа баргаш ботту човадыр.
Элегер дээш эжиини
эскиттеве,
Эрезинге эмин эрттир
эргимненме.
Эмин эрттир ынактың
Эн сөөлү эрбенниг.
Оор кижи алганынга өөрүүр.
Оорлаткан аңаа каргыш
өргүүр.
Чашпан-ситен чаъска ынак.
Чашпаа кижи чаргыга ынак.

Карыма ТҮЛҮШ.

Бук бажыңы

... СҮЗҮК-БИЛЕ СЕГИИР

Шаанда Эъжиниң Бел деп черге ол черниң ламалары, хамнары чоок-кавыда бүк тывылган дээш, ол бүк бак — чүве кылбазын дээш аңаа бичии казанак бажың туттурган. Оон малдыг улустан хой алгаш дөгергеш, ужа-төжүн кончуг чараш шырээ кырынга делгеп салып каан чүве-дир. Каш хонгаш салган эъдин көөрге сөөгүн үндүр хемдип каан чыткан. Корткан лама, хамнар-даа улус-чоннуң төөредип-ле эгелээн: «Көрдүнер бе, бүк ылап-ла бар-дыр. Биске багай чүве кылбазы-биле өшкүхоюңар эккел турунар» дээш, бөдүүн чоннуң каш мал-маганын хүннүң-не өлүргеш, ужа-төжүн салып-ла турган.

Сөөлүнде бир кайгалың чугаазындан дыңнаарымга кижим демги хам, ламаларның аза-бүк бар дээнин дыңнаш, аза деп чүве чогум кандыг чүвел дээш көөрү-биле дүне демги ужа-төш салып каан черге манаашчылыпкан-дыр эвеспе. Каванды дүн-даа эрткен, шимээн-даа чок. Дангаар эртен ужа-төшче чеже көөр боор, аштаары-даа кончуг аза сартыын чооглап ап-тыр эвеспе. Ынчаар-ла кайгалың эртеннин-не чаагай эъттн чип алгаш, удуп хүнзээр турган.

«Бүк кандыг боор чүвел, көөр-дүр дээш чадашкан мен ийин» деп орарын бо-ла дыңнаар турдум.

ДААЙЫМНЫҢ АЛБЫСТААНЫ

Ол-ла Эъжимге Семис-оол Түлүш деп даайым кижи чүрттап чораан. Бичиизинде ада-иезинден чарылгаш, төрелдериниң аалынга кадарчылап чораан дижир чүве. Олар Ак-Кара-Суг, Ак-Хая, Баък-Кара-Суг кыштагларынга чүрттап чорааннар. Бир-ле хүң Семис-оол хой кадарып чоруткаш келбейн барган. Үш хонганда төрелдери Ак-Хаяның кадыр хаяларындан арай-боорда тып-алган дээр. Ол боду аңзыг берген, чаныңче кижи-даа чоокшулатпас, дезер болган. Арай деп аалга эккээрге, аъш-чем-даа ишпес, дашкаар сагышсыраар, чаныңда бир-ле кижи чоруулу деп албадап турар-даа ышкаш болу берген. Кежээ орунга чыттырып кааргa, удуй берген ышкаш болган. Аалдың улузу дүне даштан оттуп келирге, кижизи шагда-ла чок, арлы берген болган. Каш хондур-хүнзедир дилээш, тыппаан.

Бир катап дүне кедээр-дир дел дугурушканнар. Ак-Хаяның кадыр хаяларынга дүне кедеп чеде бээрге, Семис-оол даайым хаяже үне халаашла дедир бадып, халбактаныпхалып-ла турар болган. Улус ону, шынап-ла, албыстаандыр дээш хүлээш, аалче эккелгеннер. — Дөргүл-төрелдаайымны эмнеп алыр дээш лама-хамнарга ном аштырып, оларның сүмези-биле эки-бак идик оъду, идик-хеп өрттедип, аарыг кижини долгандыр-ыштап, тенниг-харатан-биле долгандыр чер кымчылап дээш, чүүү кылбаан чүве дээр. Чоорту даайым сегип эгелээн. Каш чыл аржаннап, кара эм-таң-биле эмненгениниң соонда, ол шуут кадык апарган. Канчап ынчан барганын ол мынчаар чугаалаар кижи:

— Ак-Хаяга хой кадарып, хүннээректен олурарымга, дыка чиңге үнүг хөрээжен кижи ырлай берди. Бо чоокта аалдарның хой кадарган уруу-дур — дээш, олурарымга, дыка чараш аныяк уруг думчуун холу-биле дүй тудып алгаш мээн чанымга олуруп алды. Чүве-даа чугаалап четтикпээнимде, чоруулу, ойнаалы, чемненииле дээшээрежип, чедип алгаш чорупкан, ооң соонда чүү-даа билбес мен. Оон адырлып чоруур черле хөңнүм чок, ургулчу-ле хая баарынга баргаш бээр кел, бо болза тептинер хая, бо болза халыыр-хая, а бо чемненир хая-дыр, чип көрээли даан дээш, хая карты бээр, чииримге амданының экизин чүү дээр силер. Үнер хаяже үнүп, халыыр хаядан халып турарымны бодаарымга дискектерим карактары ханзырап-ла турар ышкаш, ынчалза-даа ону-даа тоовас, уругну чидириптер болзумза хоржок деп билип, кол-ла сорулгам уругну чидирбези. Уйгу-дүжүмде-даа ышкаш улус мени ол чараш аныяк кыстан чарып аар дээш, бүзээлеп келирге-ле, ол: «Сен черле мени чорба, мээн-биле кады чоруур сен» — дээш, чалынгаш турып бээрге-ле, мен чоруксавайн баар мен. А ол чараш кыстың думчуун көөр дээш ол-ла хевээр чадашкан мен.

Улус мени тулуп алгаш аалга эккээрге безин чараш хөрээжен менден адырылбас, өрттеткен кидис ыжы чиде бээрге дедир чедип келгеш: «Чүүү-даа чугаалава, кады чоруур бис» — дээш турептар. Кажан тенниг-харатан-биле ол-бо чер кагарга амна өскээр чоруй баарга, шыдашпайн үүү болганын улузумга чугаалапкан мен. Оон ол чараш кыс менче кылчаш кылдыр көрүпкеш, чоруй барган. Ол хевээр орталаныр, сегерээн мен — деп, даайым шын-на сеткилинден чугаалаар чүве.

Даайым ооң соонда үр-ле чүрттап чорду ийин.

АЪТ ДУЖААР ХАТТЫГ-АРТ

Эъжимден Кара-Будуң ажар Хаттыг-Арт деп улуг эвес арт бар. Ол арттан дүне улус ажарындан коргар. Чүге дээрге арттың кырынга үнүп кээрге, аът кылаштавастай бээр, дужаң каан чүве дег, күлаан кыскаш, турептар. Ынчан аъттың холун, будун бижек-биле өрээн чүве дег дүгүн өрүптерге, бир-ле сылдыраааш даааш болган соонда, аът ам-на хостуг чоруптар.

Ачам бир дүне ол арттан ажыр орда, аъды кылаштавайн барган. Черле чүү боор ол деп сонуургааш, курган кадар чула тыртып алгаш, от кывыскаш көөрге, ыйбаанры үгү аъттың ийи холунуң аразында хоруй берген орган. Ооң соонда ачам ол арттa кандыг-даа аза-четкер чок, ыйбаанры үгү аъттың холдарынга дүне олуруптарга, аът корткаш шимчевейн баар дээрзин чонга тайылбырлап чоруур чүве.

Салчак-оол ТҮЛҮШ.
Баян-Кол суур.

БИЖИИР МЕН ХАРЫН...

Баштак

Бир катап Суваң ашак суму черинге чорааш, өөнге кирип келгеш бөргүн уштуп, орун кырынче шывадай октапкаш, бодунуң олурар черинге маскактандыр олурупкаш, таакпылай берген. Ол үеде кадайы Серенмаа өөнүң иштин эмгелеп, ширбиттинип турган. Серенмаа ашааның дошкуургап, ажынып келгенин билгеш:

— Чүң канчап барды, чүү чүве сени ызыра каапты, чүге дарыштыың кончуг келдин? — деп айтырбышаан ашааның чанынга барып олуруп алган.

— Ажынмайн канчаар. Суму секретары Семис-Уруг дээрге көк бажымны сээденнедир байысаады ышкажыл. Ургларывыстың хар-назынын, төрүттүнген айхүнүн ол-бо солуй адап, хойтпактап-ла турдум. Сөөлүнде кээп суму секретары уруг чүге төрээн ургларынарның херечилел бижиин өйшаанда кылдыртып ап чорбаан улус силер деп чемеледи — деп, Суван ашак кадайынга хомудап чугаалаан.

— Орта кижи сен бе, мынча кырыгыже чедир төрүп алган ажы-төлүниүн хар-назынын билбес, кончуунну-даа, — деп, Серенмаа ашаанга кончуг кижи болуп, билиргенип чугаалаан.

Суваң ашак кадайынче чиктии кончуг хыйыртай көргүлээш:

— Ындыг кончуг билир кижи болзунза, барып ургларын чизеледип ал — деп, ашак хөректенген.

— Сен эвес. Төрүп алган ажы-төлүнүн хар-назынын билбейн канчаар — деп, Серенмаа ашаанга менээргенген.

— Эки-ле не-дир сен. Ынчаарга ургларыңның кажы оол, кажы кыс ийик, кадай? — деп, ашак кадайын шенеп айтырган.

Серенмаа кадай бичии-даа боданмайн:

— Беш оол, беш кыс-ла чүве — дээн.

— Мегелеве! Мелегейиң ол-дур, дөрт оол, алды кыс ышкажыгай — деп, ашак чугаалааш, каттыргылаан.

—Шынап-ла, ындыг-ла болгай — деп, Серенмаа кадай эгенип чугаалаан.

— Ынчап кээрге, ам Кара-оолдуң хары кажыл, кадай? — деп айтырган.

Серенмаа кадай орта элээн тулумзурап боданып ора:

— Че-че! Кымыскаяк ышкаш хөй чүвелериң хар-назынын кым билир боор, уттупкан мен ынай. Кара-оол ургларывыстың каш дугаары чүвел ынчаш? — деп, ашаандан удур айтырган.

— Ол-дур. Чоп кончуг кижи боол, бажын силгидиң. Мен база суму черинге аңаа тулуп, хойтпакталып-ла турган кижи мен — дээн.

Серенмаа кадай ам кээп:

— Адырам, ургларывыстың эн улуу Чырандай, оон соонда Орлан-кыс, оон соонда Омак-кыс, оон соонда кым ийик, ийе-ийе Уран-кыс-ла болгай — деп, бодамчалыы кончуг салаа базып санап олурган. Дөртке чедир санадым. Ам алдызы кымнар ийик? — деп ашаандан айтырган.

— Беш дугаар кижи Көк-кыс, оон соонда ооларның бичези Чагыгбай эвес чүве бе, кадай? — дээн.

Серенмаа кадай элээн боданып олура:

— Ийе, харын ындыг-ла болгай. Сөөлүнде ийи кысты улаштыр-улаштыр божудум чоп. Сөөлгү кысты эмчиге божаан мен. Артында хеймер уруумнуң хинин кескен кижи орус эмчи-ле болгай. Ынчангаш оон адын Орус-кыс деп адап алганывысты сактып олур сен бе?

— Ам харын шупту ургларывыстың хар-назынын уштап-баштап алдывыс. Хеймер кыстың хары сес, эн улуунуң хары чээрби алды — деп, Суваң ашак түнней чугаалаан.

— Ындыг харын. Ургларның аразы ийи-үш чыл ылгалдыг чүве. Ынчаарга Кара-оол ам он сестеп турар. Шериг баар кижи мен деп олурар ышкажыгай — деп, Серенмаа кадай немей чугаалаан.

— Ам-на харын чүвениң огулуг шынын чугаалап олур сен, кадай — деп, Суван ашак кадайын мактай аарак чугаалаан.

— Ынчанмайн канчаар. Анаа-ла кижиге кайын Маадыр не деп бедик атты тыпсыр чүвел — деп, Серенмаа кадай хөөрегилээн.

— Эз-да, сени-даа! Маадыр не деп алган. Мен эвес болза Маадыр не деп шаннал атка кайын чедер сен. Ында мээн база-ла ачы-хавыям улуг ийин, кадай — деп, Суваң баштактаңгылаан.

— Па! Бо ашактың ыятпазын. Сен хөөкүй чүүү кылып, чүүү канчапкан сен ынчаш? — деп, Серенмаа кадай шала шыжыгып чугаалаан.

— Маргышкан хөрээ чок, кадай. Ада кижиниң өг-бүлезинге ажыл-хөрээ улуг деп бил. Бирээде, өг-бүлени кым углап-башкарып турарыл — ада кижи. Ийиде, уруг-дарыгны кым кижизидип, хайгаарап турарыл — ада кижи. Үште, өг-бүленин хамык ажыл-ижин, аъш-чемин кым харылап кылып турарыл — ада кижи. Оон-даа өске бүдүрүкчү херектерни ада кижи кылып турары кымгадаа билдингир херек-ле болгай. Ынчап кээрге, ада кижиниң ат-алдары ие кижиден шору бедик хире. Харын-даа ада кижиге маадыр ада деп атты тыпсыр болза эки-дир деп чүвени бо-ла бодай бээр мен, кадай — деп, Суваң ашак хөөреп чугаалаан.

— Ону чүге менээ чугаалаар сен, Маадыр ада болуксап чоруур кижи болзунза чазак черинче биживит — дээн.

— Бижиир мен харын. Дорт президентиже бижиир мен. Адаларның ачы-хавыязын эки өөренип көрзүн — деп, ашак кадайын улам шугулдадып, ойнай-сылдай хөөреп-ле олурган.

— Черле сээң тенээниң ол бе азы оюн-баштаан ол бе, ашак?

— Чок. Сээден, тенээн-даа эвес, оюн-баштаам-даа эвес, чүвениң шыны-ла ол, кадай — деп, Суваң ашак дүштедаа чок таакпылап орган.

Делгер САЛЧАК.

ХАРАМ СЕТКИЛ АРА ДҮЖЕР...

Элээди апарган шору эржигеш болу бергенимде бистиң Ак аалдарының аразынга, кады-кожа чүрттап чорааныывыс кончуг харам ирей-кадай улус бар чүве. Оларның ат-сывын-даа адап, коптарлааш канчаар ийик мен. Ажы-төлүнге, дөргүл-төрелдеринге эпчок ыйнаан. Олар ам бистиң аравыста чок, шагда-ла «кызыл-дустап» чоруй барганнар.

Бир-ле күскээр кыжын орук аайы-биле орайтай бергенде оларның өөнге чеде бердим. Ирей-кадай аразында изигизиг хөөрежип орган боттары мени көре тыртып кааш, ыытшимээн чок, ылым-чылым бардылар оң.

Дүлгеш, паштан эзип алганы семис эъдин чиген олурлар. Менээ ол семис эъдиндаа аас диртпес мындыг. «Кижи караа кылаңнатпас, ыт думчуу борбаңнатпас» деп үлегер чугаада ышкаш, менээ аргажоктан аяк дүвүнге пашта быдаазын кадайы кудуп берди. Элээн болганда оларның даштын ыды ээре берди. Удаваанда таныва-зым аныяк эр кирип келди. Ирей-кадайны демги эр экилеп, мендилээрге, аргачадаарда харыыладылар. Даштын ыт ээрген шимээн дыңнай тыртып кааш олар чип орган эъдин деспизи-биле көрүп орарымга, орун адаанче суга кааптылар.

Келген эрге аяк эрни-даа дээспедилер. Элээн олургаш, хөөкүй эр өгден үнгеш, аъдын мунгаш оруун уламчылап, кожазында аалдарже чорупту ышкаш. Ам-на чаглыг эъдин ирей-кадай шөлээн чооглап алыр болааш орун адаанче супкан деспизин тыртып эккээрге, каткан хувурааныи, эъдин орун адаанга чыткан хоптак хаважык ыды шуптузун сыырыпкан болду.

Келген эрден, менден харамнаныр орган хайыраан эъдин харам ирей-кадай хаважык ыдынга ынчалдыр дойладып алганнар болбас ийикпе. Хөлүн эрттир харам-хажагай чорук эки чүвеге чедирбес дээрзин мыя бо болуушкундан-на илдең-дир.

База бир чижек, Ак-Хаяның аалывыстан чаңгыс баалык ажылдыр кыштап турган ирей-кадай турган. Өгнүң хөрээжен ээзи арай тенексимээр, аксы-дылы ойдакайда. Харамын чоп кайгаан. Өг ээзи ашак кижи топтутомаанныг, ындазында бүдүштүү сүргей кижи чораан. Оларның коданында Малмаганы база-ла шыырак. «Кара байлар» деп-даа болур. Кыжын безин хойтпактап, араганы тип ижип турдулар. Авам алгы идээлээр дээш ол кадайдан бичии божа дилээрге, бербээн. Ол хирезинде божазын, ааржызын черже төп, ыт-кушка кудуп берип, төтчеглеп турганнар.

Харам кадайның шала часкаар хамык малы чудааш, кырлып калган. Өдек долу өлген малдың сеги овааланы берген чыткылаар чүве ийин. Көрүнер даан, мында база ханы утка бар болдур эвеспе. Чежемейнин-даа бай-шыдалдыг, төктүп-чайлып чыдар сүт-саанныг болзунза, черже пак-даа ишти ак чем төп болбас, аксының кежин чудап, ядарап, хоозураар дээрзин бурунгу өгбелеривис өөредип чорааннар.

Канчап билир. Харам кадай хей черге, божа-хойтпаан, ааржызын, сарыг-суун черже төп-чайып турбайн, кожа чонунга бичии-даа берип турган болза, оларга чойнун буяны чедип, мал-маганы ашчутка, өлүм-чидимге-даа таварышпас, менди-чаагай турары-даа чадапчок.

Бораш ОНДАР.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

(Сентябрь 12-ден 18-ке чедир)

ПОНЕДЕЛЬНИК

СЕНТЯБРЬ 12

БИРГИ ПРОГРАММА
«ОСТАНКИНО» канал
16.00 МЕДЭЭЛЕР.
16.25 Бистиң хөгжүм клуву.
17.00 Сылдыс шагы.
17.40 «Мир».
18.00 МЕДЭЭЛЕР.
18.20 Чарлалдар.
18.25 Делегей бөгүн.
18.40 Өнчү ээзиниң эге билиглери.
19.00 Пик бедиктин шагы.
19.25 «Черлик Роза». Телесериал.
19.55 «Бистер». В. Познерниң автор программазы.
20.40 Тамчыктыг удуңар, чаштар!
21.00 МЕДЭЭЛЕР.
21.30 А. И. Солженицын-биле ужуражылга.
21.50 Спортчу уик-энд.
22.05 «Останкинога» театр сезонунуң ажыдыышкыны.
22.55 Муслим Магомаевтиң аалчылары.
23.35 Чаа дужун хараарлар.
00.05 МЕДЭЭЛЕР.
00.25—01.10 Спорттуң сугга эштир хевирлериниң талазыбиле делегей маргылдаазы.

ИИИГИ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал
8.00 МЕДЭЭЛЕР.
8.20 Автомиг.
8.25 Чарлалдар.
8.30 Негеттинип... негеттинип турар....
8.35 Формула-730.
9.05 Ажыл-ишчи кижилерниң үе-шагы.
9.35 Эй-би-синиң медээлери.
10.00 «Чалыы пазын дүлгээзининге алыскаш...» Барымдаалыг фильм.
10.30 Россияда бизнес.
11.00 Телесолун.
11.05 Тараачын айтырыы.
11.25—12.50 «Лондондан келген кижи». Уран-чечен фильм.
13.00 «Эмчини чаладыңар бе?»
13.15 Хүн бүрүде байырлал.
15.55 Дамчыдылгалар программазы.
16.00 МЕДЭЭЛЕР.
16.20 Камгаланыышкын-911.
17.15 Ында, мында медээлер.
17.30 Чаа угланыышкын. «Өжүп калган сылдыс».
19.25 Билип алдынмаан өртемчей.

«ТЫВА» канал
18.00 МЕДЭЭЛЕР.
18.10 Мультфильм.
18.20 «Бора-Шээлей».
18.40 Мультбайыр чедириишкиннери.
19.00 Бөгүн делегейде.
19.10 МЕДЭЭЛЕР.
19.20 Чарлалдар.

«РОССИЯ» канал
20.00 Понедельник санында истелге. «Эркюль Пуаро» деп сериалдан «Плимутче баар экспресс» деп уран-чечен фильм.
21.00 Автомотоспорт.
21.30 Эде чуруушкун чокка.
22.30 МЕДЭЭЛЕР.
22.50 Сылдыстар чугаалап тур.
23.00 Спортчу карусель.
23.05 Репортер.
23.20 Клип-антракт. К. Яковлева. 23.25—00.25 «Староста» деп барымдаалыг фильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал
18.25 «Гермес» кадар «Күш-ажыл». 18.55 Чарлалдар.
19.00 МЕДЭЭЛЕР.
19.20 Реклама, чарлалдар.

ВТОРНИК

СЕНТЯБРЬ 13

БИРГИ ПРОГРАММА
«ОСТАНКИНО» канал
6.30 Эртен.
9.00 Шимчевес эт-хөреңги рыногунуң дугайында допчулал. 9.15 «Черлик Роза». Телесериал.
10.10 Сактыр-дыр сен бе, эш..
10.50 Херек..
11.00—11.10 МЕДЭЭЛЕР.
16.25 Мультсериал.
16.50 Бистерниң, уругларның аразында...
17.05 Рок-кичээл.
17.40 Ажытталчактар артында. Чер болгаш шимчевес эт-хөреңги.
18.00 МЕДЭЭЛЕР.
18.25 «Россияның үнү». Василий Овсянников ырлаар.
18.40 Айтырыг демдээ.
19.00 Пик бедиктин шагы.
19.25 «Черлик Роза». Телесериал.
19.55 «Тема».
20.40 Тамчыктыг удуңар, чаштар!
21.00 МЕДЭЭЛЕР.
21.20 Агаар.
21.30 Бирги холдан.
21.40 Сан алган.
22.10 Алдын шлягер.
22.55 Футбол (бут бөмбүү).
00.50 Парлалга-экспресс.
01.00 МЕДЭЭЛЕР.
01.20 — 01.50 «Медээжигештер». А. Сокуров.

ИИИГИ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал
8.00 МЕДЭЭЛЕР.
8.20 Тодаргайы-биле.
8.30 Автомиг.
8.40 «Негеттинип... негеттинип турар...»
8.45 Формула-730.
9.15 Ажыл-ишчи кижилерниң үе-шагы.
9.45 Эй-би-синиң медээлери.
10.10 Эде чуруушкун чокка.
11.05 «Вулканнар мурнунга кижи». Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү.
11.35 Репортер.
11.50 Кедергей чажыт.
12.25 Телесолун.
12.30—12.50 Тараачын айтырыы.

* * *

15.55 Дамчыдылгалар программазы.
16.00 МЕДЭЭЛЕР.
16.20 «Хүн, хөгжүм, Франция». Бирги кезээ.
16.50 Ында, мында медээлер.
17.05 Хүн бүрүде байырлал:
18.05 Консилиум. Тускай үндүрүлге.
18.15 Концерт.

«ТЫВА» канал
18.30 МЕДЭЭЛЕР.
19.10 «Көдээ амыдырал».
18.40 Мультфильм.
19.30 МЕДЭЭЛЕР.
19.40 Чарлалдар.

«РОССИЯ» канал
19.45 «Арыг холдар-биле». Уран-чечен фильм.
21.20 Автомашиналар-биле чарыштың делегей маргылдаазы.
22.30 МЕДЭЭЛЕР.
22.50 Сылдыстар чугаалап тур.
22.55 Автомашиналар-биле чарыштың делегей маргылдаазы.
23.55 Спортчу карусель.
00.00 «ЭКС».
00.10—01.10 «Петербург сезоннары». Владимир Спиваков.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал
18.30 Мен— удуртукчу мен.
18.55 Реклама.
19.00 МЕДЭЭЛЕР.
19.20 Реклама.
19.25 Силерниң эргеңер.
19.40 «Кым-даа уттундурбаан...»

СРЕДА

СЕНТЯБРЬ 14

БИРГИ ПРОГРАММА
«ОСТАНКИНО» канал
6.30 Эртен. 9.00 Россияның дайджези.
9.15 «Морси-биле чеди хүн». Мультфильм.
9.30 «Черлик Роза». Телесериал.
9.55 Аян-чорукчулар клуву.
10.45 Ажыл-иш дугайында медээ.
11.00—11.10 Медээлер.

* * *

15.30 Россияның ажык кинофестивалы. (Ажыдыышчаштар!
16.50 МЕДЭЭЛЕР.
16.25 «Гоботтарның дайыны». Мультфильм.
16.50 Золушканың балынга.
17.05 «Ужуп чоруур бажың». Мультсериал. 44-кү серия-зы.
17.35 Реклама.
17.40 «Мир».
18.00 МЕДЭЭЛЕР.
18.25 Делегей бөгүн.
18.40 Технодром.
19.00 Пик бедиктиң шагы.
19.25 «Черлик Роза». Телесериал.
19.50 Реклама.
19.55 Кинопанорама.
20.40 Тамчыктыг удуңар, чаштар!
20.55 Реклама.
21.00 МЕДЭЭЛЕР.
21.20 Агаар.
21.30 «Сөөлгү сөгүрүүшкүн». Иннокентий Смоктуновский.
22.05 Парлалга-экспресс.
22.15 А. Сорди уран-чечен фильмде («Мен болгаш Катерина»). 1-ги болгаш 2-ги сериялары.
00.20—00.40 МЕДЭЭЛЕР.

ИИИГИ ПРОГРАММА
«РОССИЯ канал
8.00 МЕДЭЭЛЕР.
8.20 Тодаргайы-биле.
8.30 Автомиг.
8.40 Негеттинип... негеттинип турар...
8.45 Формула-730.
9.15 Ажыл-ишчи кижилерниң үе-шагы.
9.45 Эй-би-синиң медээлери.
10.10 «Санта-Барбара». Телесериал.
11.00 Футбол.
12.45 Клип-антракт. Л. Портной.
12.50 Телесолун.
12.55—13.15 Тараачын айтырыы.

* * *

15.55 Дамчыдылгалар программазы.
16.00 МЕДЭЭЛЕР.
16.20 «Хүн, хөгжүм, Франция». 2-ги кезээ.
16.50 Ында, мында медээлер.
17.05 Чаа угланыышкын. Ыракы Чөөн чүк.
17.55 Экспотөп көргүзүп тур.
18.00 Хүн бүрүде байырлал.

«ТЫВА» канал
18.10 МЕДЭЭЛЕР.
18.25 Мультфильм.
18.45 «Сүзүглел».
19.15 «Байлак столдуң чажыттары».
19.45 МЕДЭЭЛЕР.
19.55 Чарлалдар.

«РОССИЯ» канал
20.00 «Санта-Барбара». Телесериал.
20.50 «Кым-даа уттундурбаан...» 20.55 Реклама.
21.00 Политиктиг амыдыралда.
21.50 Ээзи.
22.20 Спортчу карусель.
22.30 МЕДЭЭЛЕР.
22.50 Сылдыстар чугаалап тур.
22.55 Футбол.
00.50—01.00 «ЭКС».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал
18.10 Л-клуб. 18.55 Реклама.
19.00 Медээлер. 19.25 Эки амыдырал дугайында беш минута.
19.30 М-трест.
19.45—20.00 Анаа херек.

ЧЕТВЕРГ

СЕНТЯБРЬ 15

БИРГИ ПРОГРАММА
«ОСТАНКИНО» канал
6.30 Эртен.
9.00 Шимчевес эт-хөреңги рыногунуң дугайында допчулал.
9.15 Кор, дынна....
9.35 «Черлик Роза». Телесериал.
10.05 Дириг амытаннар делегейинде.
10.45 Сайгарлыкчы.
11.00—11.10 МЕДЭЭЛЕР.

* * *

15.20 Олимпиада одунуң чылы.
16.00 МЕДЭЭЛЕР.
16.25 «Гоботтар дайыны». Мультфильм.
16.50 Мультстроллия.
17.05 16 харга чедир болгаш ооп элээдилер.
17.40 Делегей. Газ болгаш политика.
18.00 Медээлер.
18.25 Монолог (боду-биле чугаалажыышкын).
18.40 СБ-нин тывызыы.
19.00 Пик бедиктин шагы.
19.25 «Черлик Роза». Телесериал.
19.55 Эксклюзив.
20.40 Тамчыктыг удуңар, чаштар!
21.00 Медээлер.
21.20 Агаар.
21.30 Москва — Кремль.
21.50 Футбол.
23.50 Парлалга-экспресс.
00.00 МЕДЭЭЛЕР.
00.25 «Мен бодум ырлаар мен». «Осколь лиразы». деп фестиваль.
00.50—01.50 Футбол. Чемпионнар лигазы.

ИИИГИ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал
8.00 МЕДЭЭЛЕР.
8.20 Тодаргайы-биле.
8.30 Автомиг.
8.40 Негеттинип... негеттинип турар...
8.45 Формула-730.
8.15 Ажыл-ишчи кижилерниң үе-шагы.
9.45 Эй-би-синиң медээлери.
10.10 Чорупканнар.
10.20 «Санта-Барбара». Телесериал.
11.10 Эртенгиниң мендизибиле. «Чемпионнарга эртенги чем».
11.40 Телесолун.
11.45—12.05 Тараачын айтырыы.

* * *

15.55 Дамчыдылгалар программазы.
16.00 МЕДЭЭЛЕР.
16.20 «Хөгжүм клазы».
16.50 Ында, мында медээлер.
17.05 Чаа угланыышкын. «Портретке чижектер». «Биске бижээн-дир силер».
17.50 Сорулгалар.

«ТЫВА» канал
18.05 МЕДЭЭЛЕР.
18.15 «Кадар-казыыр». Аныяктар программазы.
18.45 «Хөгжүмнуг байыр».
19.15 МЕДЭЭЛЕР.
19.50 Чарлалдар.

РОССИЯ» канал
19.25 Боду бодунга режиссер.
19.55 «Санта-Барбара». Телесериал.
20.50 Бодунуң оюну.
21.25 «Мерабтың үези». Барымдаалыг фильм.
22.15 Клип-антракт. Юрий Шагунов.
22.20 Спортчу карусель.
22.30 МЕДЭЭЛЕР.
22.50 Сылдыстар чугаалап тур.
23.55 Ада-незинче маннаганнар.
23.25 Чаа кордаашкын. «Карангы имирде, кара чаасканн».
00.10 — 00.40 Джентльменшоу.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал
18.05 Хайныышкынныг ажылиш.
18.45 Хүн бүрүде байырлал.
18.55 Реклама.
19.00 МЕДЭЭЛЕР.
19.20 Реклама.

ПЯТНИЦА

СЕНТЯБРЬ 16

БИРГИ ПРОГРАММА
«ОСТАНКИНО» канал
16.30 Эртен.
9.00 Чаа чарыш.
9.15 «Саасхан».
9.35 «Үгу». Мультфильм.
9.30 «Черлик Роза». Телесериал.
10.15 Бодунга бодуң дузала.
10.45 Бизнес-класс.
11.00—11.10 Медээлер.

* * *

15.30 Россияның ажык кинофестивалы. (Ажыдыышкын).
16.00 Медээлер.
16.20 Реклама.
16.25 Тоол аалчылары. «Сылдыс-оол дугайында». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы.
17.50 Өнчү ээзиниң эге билиглери.
18.00 Медээлер.
18.25 Кижи болгаш хоойлу.
19.00 Леонид Леонов дугайында.
19.20 «Черлик Роза». Телесериал.
19.45 Реклама.
19.50 Кайгамчыктыг үүлдериниң шөлү.
20.40 Тамчыктыг удуңар, чаштар!
21.00 Медээлер.
21.20 Агаар.
21.30 Неделяның кижизи.
21.50 Истекчилер клувунда. «Сан-Франциконуң кудумчулары» деп телесериал. 2-ги сериязы.
22.55 А. Любимов-биле «Үзел-бодал» дугайында.
23.45 Реклама.
23.50 Парлалга-экспресс.
00.00 Медээлер.
00.30—01.50 Хоккей.

ИИИГИ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал
8.00 Медээлер.
8.20 Тодаргайы-биле.
8.30 Автомиг.
8.35 Реклама.
8.40 Негеттинип.., негеттинип турар...
8.45 Формула-730.
9.15 Ажыл-ишчи кижилерниң үе-шагы.
9.45 Эй-би-синиң медээлери.
10.10 Чорупканнар.
10.20 «Санта-Барбара». Телесериал.
11.10 Театр үнүүшкүнү.
12.05 Телесолун.
12.10—12.30 Тараачын айтырыы.

* * *

15.55 Дамчыдылгалар программазы.
16.00 Медээлер.
16.20 Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы.
16.50 Ында, мында медээлер.
17.05 Чаа угланыышкын. Ыракы Чөөн чүк.
17.55 Экспотөп көргүзүп тур.
18.00 Хүн бүрүде байырлал.

«ТЫВА» канал
17.45 Медээлер.
17.55 «Көрейлер Тывада».
18.25 «Далашпа-даа, чалыы үем».
19.05 «Азия төвүнде».
19.15—19.20 Чарлалдар.

«РОССИЯ» канал
19.25 «Санта-Барбара». Телесериал.
20.15 Экспотөп көргүзүп тур.
20.30 Кинофестиваль: «Тинлелге хүну». «Диргелиишкин». Уран-чечен фильм.
22.25 Реклама.
22.30 Медээлер.
22.50 Сылдыстар чугаалап тур.
23.00 XX үүс чыл кадрда болгаш кадр артында. С. Бондарчук.
23.50 Футбол.
01.40—01.45 Спортчу карусель.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал
17.15 «Өзүлде» деп студия. «Кымның талазыл?». «Хөгжүм клазы».
17.45 Ында, мында медээлер.
18.00 Чаа угланыышкын. «Канонерский ортулук».
18.45 Хүн бүрүде байырлал.
18.55 Реклама.
19.00 Медээлер.
19.20—19.25 Реклама.

СУББОТА

СЕНТЯБРЬ 17

БИРГИ ПРОГРАММА
«ОСТАНКИНО» канал
7.55 Ажыл-ишчи кижиниң суббота эртени.
8.40 Спорт-ынаныш.
9.10 Орус ламаның чугаазы. Митрополит Кирилл.
9.25 «Марафон — 15» бичии солдарга.
9.35 «Мир».
9.55 «Спектр» деп информастыг үндүрүлге.
10.05 «Азияның үну». Непрангей хөгжүм болгаш ырның делегей конкурузу. 1-ги дамчыылга.
11.25 Мен — херээжен кижи-дир мен.
11.55 Эртенги почта.
12.25 Культураның чаа үүлдери.
12.35 Амдан.
12.50 Ажып эртери.
13.20 Ужар үүл болгаш космос салону.
13.35 Россияның биче хоорайлары.
14.05 «Кусто командазының суг адаанга маадырлыг аян-чоруу».
15.00 Медээлер.
15.15 Мунгашталчак байдал.
15.45 Бичии уругларга киносериал.
16.15 Ойнап берем, гармонь.
17.05 Дириг амытаннар орнында.
17.45 Москваның IV делегей хөгжүм-телефестивалы.
17.55 Эр, кыс угаанныгбайлар.
18.35 Реклама.
18.40 «Чедир болгаш сөөлүнде». В. Молчанов башкарар.
19.30 Уран-чечен фильм. «Линдбергтиң төлүн оорлаан дугайында херек» 2-ги сериязы.
20.35 Реклама.
20.40 Тамчыктыг удуңар, чаштар!
21.00 Медээлер.
21.35 Агаар.
21.45 «Линдбергтиң төлүн оорлаан дугайында херек» деп уран-чечен фильмниң 3-кү сериязы.
22.40 «Кабаре». Бүгү сылдыстар.
23.20 Реклама.
23.25 Магик-шоу.
00.00 Медээлер.
00.15 Парлалга-экспресс.
00.30 Астролябия. Дүнеки канал.
01.20—01.35 Авто-шоу.

ИИИГИ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал
8.00 Медээлер.
8.20 Тодаргайы-биле.
8.30 Автомиг.
8.35 «Чөптүг эвес калина». Барымдаалыг фильм.
8.55 «Дональд Дактың төрүттүнген хүну» 2-ги кезээ.
9.25 Мульти-пульти.
9.55 Тоянчы.
10.40 «Аленьканың чечээ». Уран-чечен фильм.
11.55 «Изабель». Алаактырар викторина.
12.40 Тараачың айтырыы.
13.00 Медээлер.
13.25 Тайбың болгаш дайын.
13.55 Американың сылдыстары.
14.25 «Хердирген Россия».
15.05 Делир адрес.
15.55 Кызыгаары чок футбол.
16.50 «80 хүннер дургузунда делегейни дескиндир». Мультфильмниң баштайгы көргүзүү.

17.45 Клип-антракт. Н. Сенчукова.
17.50 Бүгү салгалдарның хөгжүмү.
18.20 Бичии чаштың чугаазы.
18.50 Хүн бүрүде байырлал.
19.50 Аншлаг болгаш өскелер-даа.
20.00 Медээлер.
20.20 Сылдыстар чугаалап тур.
20.30 Кедергей чажыт.
21.00 Реклама.
21.05 Кинопанорама. Киномарафон. «Сарагосска тывылган хол-биле бижимел» деп уран-чечен фильм. 1-ги сериязы.
22.45 Фильмниң баштайгы көргүзүү.
23.05 Спортчу карусель.
23.10 Дүнеки сеанс. «Ашакка барбанар, кыстар» деп уран-чечен фильм.
00.20—01.20 «А» деп программа.

ВОСКРЕСЕНЬЕ

СЕНТЯБРЬ 18

БИРГИ ПРОГРАММА
«ОСТАНКИНО» канал
7.50 Олимпиаданың эртени.
8.25 Спортлото.
8.35 «Марафон — 15».
9.05 Эртен аан бажында.
9.35 Полигон.
10.05 Амдыызында шуптузу бажыында.
10.35 Эртенги сылдыс.
11.25 Кижилериниң чери.
12.00 «Көрүнчүк». Бичиилерге болгаш ада-иелерге дамчыылга.
12.45 Белектиг чагаажыгаш.
13.00 Уран-чечен фильм. «Аас-кежиин дилеп чоруурлар».
15.00 Медээлер.
15.10 «Мир».
15.55 Америка М. Тарату-биле.
16.25 Улуг театр. Хүннери болгаш кежээлери.
17.10 Аян-чорукчулар клуву.
18.00 Мультфильм.
18.55 Реклама.
19.00 Медээлер.
19.15 Воронежтиң кыстары ырлажып турлар.
19.40 Ус-тывыштың дириг ыяжы.
19.45 Бомонд.
20.05 «Улуг чуушкун» деп уран-чечен фильм.
22.00 Воскресенье.
22.45 Агаар.
22.55 Фестивальдар парады. Венеция.
23.50 «Кыпкан факел болгаш кыс танцычы». Улуг кижилерге мультфильм.
00.00 Медээлер.
00.10 Реклама.
00.15 Футбол.

ИИИГИ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал
8.00 Медээлер.
8.20 Автомиг.
8.25 «Лена болгаш Рита». Барымдаалыг фильм.
9.00 «Бир катап...»
9.30 Эртенгиниң мендизибиле, Европа!
10.00 Аты-баты...
10.30 «ЛАД-галерея. Чурукчу Олег Целков.
11.00 Көдээден келген чагаалар. 11.30 «Абдулладжан азы Стивен Спилбергке тураскаатканн бе?»
13.00 Медээлер.
13.20 Алды сотка.
13.40 Тергиин-не чурттап турар-дыр сен.
13.55 «Одура шаап болбас болгай».
14.10 Алдыгы миннииишкин.
14.35 «Хүрээ-хинт ханазының хөлегезинде».
15.05 Ретро-шлягер.
15.35 «Чепсек болгаш хоойлу». «АКШ-тың полициязы» деп дамчыылгалар программазы.
16.00 «Джуда Гарландының ужугуушкуну болгаш аңдарлып батканы». В. Вульфтун программазы.
16.30 Дириг амытаннар орнында.
17.25 Хүн бүрүде байырлал.
17.40 Диснейниң илбилиг ораны.
18.40 М-трест.
18.55 «Төрүттүнген хүну». Концерт.
19.50 Спортчу карусель.
20.00 Медээлер.
20.20 Сылдыстар чугаалап тур.
20.25 Реклама.
20.30 «Сарагосска тывылган хол-биле бижимел». Уран-чечен фильмниң 2-ги сериязы.
22.30 Ксюшада.
23.05—00.05 Ай бүдүүн-биле үнүп келген.

КИНО

СЕНТЯБРЬ 10-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Америкага кылган» (АКШ) 10.00, 12.10, 14.20, 16.30, 18.40, Видеозалга: «Алдын төл» (АКШ) 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Динозавр-2 дугайында тоол» 9.30, 11.00, 13.10, «Кыс бөрү» 15.20, 17.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Садар дээш кылган өлүрүүшкүн» (АКШ) 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

СЕНТЯБРЬ 11-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Америкага кылган» 10.00, 12.10, 14.20, 16.30, 18.40, Видеозалга: «Дываажаң оранынга сегиржип алыышкын» (АКШ) 9.00, 13.00, 17.00, «Демир чайбышаан» (АКШ) 11.10, 15.00, 19.00 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Алдаржыдыышкын деп хүрээ-хинт хуралы» 10.00, «Динозавр-2 дугайында тоол» 12.00, 14.10 «Кыс бөрү» 16.10, 18.20 шактарда.

«ВОСТОК»: «Садар дээш кылган өлүрүүшкүн» 14.00 16.00, 18.00 шактарда.

Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың алдарлыг артизи **Сиин-оол Лакпаевич ОЮН** бо чылдың сентябрь 10-да 60 харлап турар. Школачы чылдарымда ооң тургускан шиилерин улуг сонуургал-биле көрүп, «Өөрүшкү» деп ансамбльге киржип турумда, ол биске бодунуң байлак дуржулгазын сөннеп, улуг дузаны чедирген. Ынак артизимниң алдан харлааны-биле холбаштыр чүректиң ханызындан изиг байырны чедирип, кан дег быжыг кадыкшылды, ажыл-ижинге чогаадыкчы чедиишкиннерни, амыдырал-чуртталгазынга аас-кежиин күзедим.

Алимаа ДАВЫН-ООЛ.

Бистиң ачавыс, кырган-адавыс **Эртине Аракчаевич КЕНДЕН** сентябрь 12-де мугур 80 харлаар. Ачавыс болза Өвүр кожуунда Дус-Даг сумузунуң «Торгалыг» совхозунуң үндезилекчизи кижи.

Ол бүгү назынында чонунга бараан болуп, совхозтуң бухгалтериязынга, садыг шугумунга хөй чылдар дургузунда ак сеткилдиг ажылдап чораан. Кырганывыстың төрүттүнген хүну-биле холбаштыр аңаа чүректиң ханызындан изиг байырны чедирип, ам-даа хөй-хөй чылдарда кан дег кадык чурттаарын күзеп тур бис.

Уруглары, уругларының уруглары.

Чарлалдар бюрозу

«Мемориал» ниитилелдиң ажыл-чорудулгазын моон соңгаар идепкейжидериниң чугула айтырыгларын чугаалажыл көөр хуралды 1994 чылдың сентябрь 16-да хүндүскүнүң 14 шакта «Тыва тулугнуң» клувунга чыылдырарын чарлап турар. Ниитилеллиң кежигүннерни, политиктиг репрессияларга таваржып чораанларны, оларның ажы-төлүн, чоок кижилерин ол хуралга келиринче чалап турар.

Чадааннаның № 1 ортумак школазының 10 «а» клазын 1984 чылда доосканнарны 1994 чылдың сентябрь 16-да сактыышкын кичээлинге келиринче чалап турар.

ОРНАП ТУР МЕН

1992 чылда бүдүрген МТЗ маркалыг болгаш 80 аът күштүг, прицептиг, косилкалыг тракторну чаагайжыдыр туттунган квартирага азы «ВАЗ» автомашинага дүргени-биле орнап тур мен. Тракторну садып база болур мен.

Адрезим: Кызыл хоорай, Полевая кудумчу, бажың № 11. Телефон 3-10-87. Кандыг-даа үеде телефоннап болур.

БАЙ-ДАГГА БАЙЫРЛАЛ БОЛУР

ТАР-ның сураглыг мөгези чораан **Василий Куякович САГДЫНЫҢ** 70 харлаарынга, Кызылда стадионга Совет Тыва атты тывыскандан бээр 45 чылынга, аңаа баштай болган хүрешке Сагдыныңшүүлгенинге тураскааткан 128 улуг, 32 аныяк (16 харга чедир) мөгелериниң хүрежи 1994 чылдың сентябрь 24-те Эрзин кожуунуң Бай-Даг суурга эртенгиниң 10 шакта эгелээр.

Шанналдар: улуг мөгелерге I-ги чер дээш — аът, II чер — аныяк инек, II-IV чер — молдургалар, V-VIII чер — ирттер. Аныяк мөгелерге: I чер — ирт, II чер — база ирт, III-IV чер — өртектиг белектер.

Спонсорлар — мөгениң уруглары, төрелдери.

УЛАНГОМГА ЯРМАРКА БОЛУР

Моол тала-биле дугурушканын ёзугаар Моолдуң Улангом хоорайынга кызыгаар чоогунуң садыг ярмарказын 1994 чылдың сентябрь 19-20 хүннеринде организастаарын Тыва Республиканың Даштыкы экономиктиг болгаш делегей харылзааларының яамызы бүдүрүлгелериниң, организацияларның удуртукчуларынга, ажылдап турар кижилерге дыннадып тур.

Ярмаркага киржириниң чагыгларын 1994 чылдың сентябрь 15-ке чедир хүлээп алыр кабинет № 319, Чазак бажыңы, тайылбыр алыры-биле 3-78-51, 3-71-01 телефоннарны эртечгиниң 8 шактан 17 шакка чедир ажыглап болур. Тываның каайлы албан черинин № 1 кабинеди чагыгларны база хүлээп алыр, телефону 4-14-40.

Кызыгаар эртер паспорттарны Тыва Республиканың ИХЯ-ның Паспорт-чөпшээрел тыпсыр албан черинге баш бурунгаар кылдыртып алырын ярмарка садыының киржикчилеринге сагындырып турар.

Тыва Республиканың Даштыкы экономиктиг болгаш делегей харылзаалар яамызы.

КҮШ ЧОК ДЕП САНААР.

Ортумак билиг дугайында 1991 чылдың июнь 18-те Терлиг-Хаяның ортумак школазының **Чойгон Чагзевич Дыртыктың** адынга тывыскан № 356871 аттестат читкенин барымдаалаш, ону күш чок деп санаар.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң ынак оглувус, ачавыс, дуңмавыс, акывыс **Демьян Далай-оолович ЧООДУНУ** сөөлгү орукче удээринге киржип, бистин ажыг-шүжүүвүстү кады үлежип, улуг дузаны көргүскен бүгү албан черлеринге, чонувуска, эш-өөрү[illegible]ке, ырак черлерден келген төрел[illegible]ске, кудаларывыска чүрээвистин ханызындан ч[illegible]тиргенивисти «Шын» солунну дамчыштыр илерлейлеп тур бис.

Авазы, кадайы, ажы-төлү, акылары, дуңмалары.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000

АЙАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505

Тургузукчулары ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫ ЧАЗАА БОЛГАШ СОЛУННУН КОЛЛЕКТИВИ

Кол редактор Я. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнун оралакчызы), А. Б. Монгуш, М. Д. Оюн (харыысалгалыг секретарь), М. М. Саая (кол редакторнун оралакчызы), Н. С. Эргеп.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнун оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19; 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура, өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-34-57; очулга — 3-34-39; 3-34-93; чагаа — 3-39-03, корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92; 3-14-94; бухгалтерия 3-37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер министерствозунуң [illegible] лернин хостуг чоруун кам[illegible]-биле [illegible] гаарал черинге бүрүткеттинге[illegible]

Бүрүткеттинген дугаары [illegible]

Солунда парлаттынган матери[illegible]ының автолларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшкүн барып болур. Айыттынган фактылары саннары болгаш өске-даа дыннадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация галазы-биле Күрүне комитединиң типографиязы: Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы — 14.585. Индекс 51240.

Чагыг № 35—204.